

Article history:

Received 13 January 2024

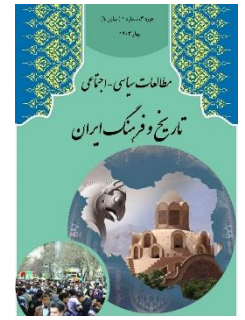
Revised 05 March 2024

Accepted 15 March 2024

Published online 21 May 2024

Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History

Volume 3, Issue 1, pp 66-90

Economic and Security Implications of the Nagorno-Karabakh Conflict on the Islamic Republic of Iran

Ali. Hosseini Fard¹, Amin. Ravanbod^{2*}, Ghafar. Zarei²

¹ PhD student in Political Science, Lamard Branch, Islamic Azad University, Lamard, Iran

² Assistant Professor, Department of Political Science, Lamard Branch, Islamic Azad University, Lamard, Iran

* Corresponding author email address: a.ravanbod@gmail.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Hosseini Fard, A., Ravanbod, A., & Zarei, G. (2024). Economic and Security Implications of the Nagorno-Karabakh Conflict on the Islamic Republic of Iran. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 3(1), 66-90.

© 2024 the authors. Published by Iran-Mehr: The Institute for Social Study and Research. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Relations between countries are based on economic, security, geographical, and cultural conditions. Although the status of these factors changes in the era of globalization, it is incorrect to say that these factors do not impact the relations between two countries. Iran and Azerbaijan, as neighbors, share cultural, historical, and religious commonalities. Nevertheless, the relations between the two countries have faced specific challenges. One of the main challenges has been the Nagorno-Karabakh issue, which has been addressed at both security and economic levels in this study. This research aims to examine the economic and security implications of the Nagorno-Karabakh conflict on the Islamic Republic of Iran. The main question is posed as follows: How can the Nagorno-Karabakh conflict have economic-security implications for the Islamic Republic of Iran? The findings indicate that the implications and challenges in these two areas extend to the positions of the Islamic Republic, conflicts over energy, and Azerbaijan-Israel relations, along with the confrontation and incorporation of politics and ideology in the economic relations of these two countries. This research has employed a descriptive-analytical method.

Keywords: *Caucasus, Nagorno-Karabakh, Azerbaijan, Armenia, Iran, national security.*

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The relations between nations are multifaceted, influenced by a complex interplay of economic, security, geographical, and cultural factors. In the context of globalization, these dynamics evolve, but their foundational impact remains significant. This is particularly evident in the relations between Iran and Azerbaijan, which are deeply intertwined due to their shared cultural, historical, and religious backgrounds. Despite these commonalities, the two countries face significant challenges, notably the Nagorno-Karabakh conflict. This study investigates the economic and security implications of this conflict on the Islamic Republic of Iran, posing the central question: How does the Nagorno-Karabakh conflict affect Iran in terms of economic security? Through a descriptive-analytical method, this research explores the multifaceted repercussions and challenges presented by this ongoing dispute.

Historical and Geopolitical Context

The Nagorno-Karabakh conflict, a territorial and ethnic dispute between Armenia and Azerbaijan, has profound historical roots and geopolitical implications. Following the dissolution of the Soviet Union, the region became a flashpoint of intense conflict, resulting in significant casualties and displacement. For Iran, which shares borders with both Armenia and Azerbaijan, the conflict presents a unique set of challenges and opportunities. The geopolitical importance of the South Caucasus, underscored by its rich energy resources and strategic location, amplifies the stakes for regional and international actors. Iran's involvement and interest in the region are driven by a combination of historical ties, security concerns, and economic interests, particularly in relation to its energy sector and border security.

Economic Implications

The Nagorno-Karabakh conflict has had substantial economic repercussions for Iran. The instability in the region disrupts trade routes and hinders economic cooperation. Iran's economic interactions with both Armenia and Azerbaijan are crucial, but the conflict complicates these relationships. The region's energy resources are a significant factor, with Iran keen to maintain and expand its access to these resources. However, the conflict introduces uncertainties that can affect energy prices and supply stability. Additionally, the economic sanctions imposed on Iran by the international community exacerbate the situation, limiting Iran's ability to maneuver economically and increasing its reliance on stable regional trade partners.

Security Concerns

From a security perspective, the Nagorno-Karabakh conflict poses direct and indirect threats to Iran. The proximity of the conflict zone to Iran's borders raises concerns about spillover effects, including potential refugee flows and militant activities. Furthermore, the involvement of regional and global powers, such as Turkey, Russia, and Israel, in the conflict dynamics complicates Iran's security landscape. The strategic alliances and rivalries in the region, particularly Azerbaijan's growing ties with Israel, are perceived as a threat to Iran's national security. These alliances may influence regional power balances and security policies, prompting Iran to adjust its military and diplomatic strategies accordingly.

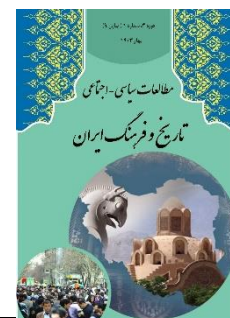
Political and Ideological Dimensions

The conflict also brings to the fore the intricate interplay between politics and ideology in Iran's foreign relations. Iran's stance on the Nagorno-Karabakh issue is influenced by its broader ideological

commitments and regional aspirations. While Iran has traditionally supported Azerbaijan's territorial integrity, it maintains strong ties with Armenia, reflecting a pragmatic approach to its foreign policy. This balancing act is crucial for Iran as it navigates the complex political landscape of the South Caucasus. The ideological dimensions of the conflict, including the religious affiliations and historical grievances of the involved parties, further complicate Iran's position and necessitate a nuanced diplomatic strategy.

Conclusion

In conclusion, the Nagorno-Karabakh conflict significantly impacts Iran both economically and security-wise. The ongoing dispute disrupts regional stability, affecting trade and energy cooperation, and poses security challenges due to the involvement of regional and global powers. Iran's approach to the conflict reflects a blend of pragmatism and ideological considerations, aiming to balance its relations with Armenia and Azerbaijan while safeguarding its national interests. The findings of this study highlight the need for a sustained and strategic engagement by Iran in the South Caucasus to mitigate the adverse effects of the conflict and to promote regional stability.

تبعات اقتصادی و امنیتی مناقشه قره باغ بر جمهوری اسلامی ایران

علی حسینی فرد^۱، امین روان بد^۲، غفار زارعی^۳

۱. دانشجوی دکتری علوم سیاسی، واحد لامرد، دانشگاه آزاد اسلامی، لامرد، ایران
۲. استادیار گروه علوم سیاسی، واحد لامرد، دانشگاه آزاد اسلامی، لامرد، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: a.ravanbod@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

حسینی فرد، علی، روان بد، امین، و زارعی، غفار. (۱۴۰۳). تبعات اقتصادی و امنیتی مناقشه قره باغ بر جمهوری اسلامی ایران. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۳(۱)، ۹۰-۶۶.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

روابط بین کشورها متکی بر شرایط اقتصادی، امنیتی، جغرافیایی و فرهنگی است. اگرچه وضعیت این عوامل در عصر جهانی شدن دستخوش تغییر می‌شود، اما اینکه بگوییم این عوامل تأثیری بر روابط دو کشور ندارد، درست نیست. ایران و آذربایجان به عنوان همسایه دارای اشتراکات فرهنگی، تاریخی، مذهبی هستند. با این وجود، روابط دو کشور با چالش‌های خاصی روبرو بوده است. یکی از اصلی‌ترین چالش‌ها، مسئله قره باغ بوده است که در دو سطح امنیتی و اقتصادی در این پژوهش به آن پرداخته شده است. این پژوهش با هدف بررسی تبعات اقتصادی و امنیتی مناقشه قره باغ بر جمهوری اسلامی ایران انجام شده است. سوال اصلی اینگونه مطرح شده است که مناقشه قره باغ چگونه چه تبعات اقتصادی-امنیتی را می‌تواند برای جمهوری اسلامی ایران داشته باشد؟ یافته‌ها حاکی از آن است که تبعات و چالش‌ها در این دو حوزه در گستره مواضع جمهوری اسلامی، تعارض در زمینه انرژی و روابط آذربایجان-اسرائیل، در کنار تقابل و ورود سیاست و ایدئولوژی در خصوص روابط اقتصادی این دو کشور است. این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی پرداخته است.

کلیدواژگان: قفقاز، قره باغ، آذربایجان، ارمنستان، ایران، امنیت ملی.

مقدمه

با توجه به گسترده‌تر شدن ارتباطات میان جوامع مختلف و تکیه بر این نکته که در فضای کنونی بین‌المللی عملاً بدون ارتباط منطقی با کشورهای مختلف کشورها دچار نوعی انزوا می‌شوند، به نظر می‌رسد توجه به مقوله "جهان گرایی" باید یکی از مولفه‌های اصلی تبیین سیاست خارجی کشورها باشد. "یکی از چشم اندازهای نظری مورد توجه در روابط بین الملل نظریه "جهان گرایی" یا نظریه "نظام جهانی" است که بیش از هر کس با نام امانوئل والراشتاین و نظریه پردازانی همچون آندره گوندر فرانک، سمیر امین، حیوانی اربقی در پیوند است. امانوئل والراشتاین جهان گرایی را هدیه قوی به ضعیف که قبول یا عدم پذیرش آن منجر به باخت است توصیف می‌کند (مشیرزاده، ۱۳۸۴). اگر به یاد بیاوریم که از نظریه‌هایی چون واقع گرایی و نواقع گرایی به این دلیل انتقاد می‌شود که از یک سو به شکل‌گیری دولت و نظام جهانی توجه کافی را نداشته‌اند و از سوی دیگر به مقوله تغییر و دگرگونی در نظام بین الملل بی‌توجه بوده‌اند می‌توانیم دریابیم که "جهان گرایی" تا چه حد می‌تواند نقاط خلاء موجود در نظام بین الملل را پر کند (مشیرزاده، ۱۳۸۴). در واقع تجزیه و تحلیل صحیح از نظام جهانی برای پیشبرد صحیح سیاست خارجی امری ضروری به نظر می‌رسد. "تجزیه و تحلیل سیاست جهانی تلاشی است هماهنگ با بیشتر بررسی‌های ناظر بر پدیده‌ای بین‌المللی که برای درنوردیدن مرزهای سنتی صورت می‌گیرد. اساس این تحلیل را این فرض تشکیل می‌دهد که سیستم جهانی در برگیرنده یک سلسله خرده سیستم‌های به هم وابسته سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی است و لذا به عنوان مثال بررسی جدا جدای الگوهای تعامل سیاسی و اقتصادی اگر نه محکوم به شکست، دست کم دشوار است (دوئرتی، فالتزگراف، ۱۳۸۴).

مناقشه قره باغ از نگاه بین‌المللی

بحران قره باغ از منظر بین‌المللی به دلیل حضور و نفوذ و دخالت قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای دارای اهمیت ویژه‌ای است. کشورهای منطقه‌ای چون روسیه، ترکیه، آمریکا و رژیم صهیونیستی درباره بحران قره باغ خواهان حضور و اعمال نظر در مسائل مختلف قفقاز هستند.

برژنسکی در نظریه خود، قفقاز جنوبی را قلب دنیا می‌داند. به دلیل وجود منابع سرشار انرژی، جایگاه ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی و معادن مختلفی که در قفقاز جنوبی وجود دارد این منطقه را به قلب جهان تعبیر می‌کند و این مساله باعث حضور و بازیگری کشورهای بزرگ و کوچک در این منطقه شده است. مناقشه قره باغ از سال ۱۹۹۳ به بحران بین‌المللی تبدیل و در شورای امنیت و سازمان‌های بین‌المللی بارها مطرح شده است (هنگام اشغال قره باغ به دست نیروهای ارمنستان چهار قطعنامه ۸۲۲؛ ۸۵۳؛ ۸۷۴ و ۸۸۴) از سوی شورای امنیت سازمان ملل در این ارتباط منعقد شده است که آخرین آن‌ها در سال ۱۹۹۳ قره باغ را جزئی از خاک آذربایجان می‌داند. هر ۱۵ عضو دائم و دوره‌ای شورا در اجماعی کامل به حقانیت جمهوری آذربایجان بر سر مناقشه قره باغ رأی داده و بر لزوم برگرداندن قره باغ با باکو تاکید کرده‌اند. از بین ۱۹۳ عضو ملل متحد غیر از ارمنستان هیچ کشوری تعلق قره باغ را به ارمنه را به رسمیت نشناخته است با این حال مواضع کشورهای منطقه و فرامنطقه‌ای در این باره متفاوت است. (خالقی نژاد و کاکاوند ۱۳۹۹/۸/۱۱)

پس از این واقعه، برای برقراری صلح دائمی و فراگیر در منطقه کوشش‌های متعددی انجام و طرح‌های مختلفی ارائه شده است. در سال ۱۹۹۴ به کمک گروه "مینسک" (آمریکا، روسیه و فرانسه) توافق نامه آتش بس میان آذربایجان و ارمنستان به امضاء رسید (منبری ۱۳۹۶ ص ۱۵) ولی هیچ یک نتیجه عینی و مورد انتظار را نداشت و وضعیت حاکم بر منطقه همچنان به صورت آتش بس ادامه یافت.

قره باغ و مسئله روابط اقتصادی با کشورهای منطقه

از زمان فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، قفقاز شاهد یکی از خشن‌ترین و حل‌نشده‌ترین درگیری‌ها بوده است، جایی که قاطعیت قومی در دهه ۱۹۹۰ در نتیجه سیاست‌های دستکاری و سیاسی سازی قومی منفجر شد. از آنجایی که دولت‌ها به طور غیرمنتظره‌ای از فروپاشی امپراتوری شوروی متولد شدند، ارمنستان، گرجستان و آذربایجان با مشکلات همزمان شکل‌گیری ملیت و ظهور مجدد آرمان‌های ملی تحت فشار مواجه شدند. در میان سه منازعه در قفقاز، مناقشه بر سر قره باغ با آمیزه‌ای از تجزیه طلبی و انحراف‌گرایی، پیچیده‌ترین و پیچیده‌ترین الگوی پیوند سرزمین-هویت را نشان می‌دهد و از نظر تفاسیر متضاد بر حق تعیین سرنوشت و حق تعیین سرنوشت، آشکار است. اصل تمامیت ارضی اگرچه آتش‌بس از ماه مه ۱۹۹۴ مؤثر بوده است، اما می‌توان به طور مشروع ادعا کرد که «سکوت نسبی تعادلی وهم‌آور، ظریف و فریبنده است» (منن و همکاران: ۱۹۹۹: ۱۱). حق قانونی قره باغ منبعی عمیق و احساسی از سوء ظن، ترس و خشونت بالقوه است. تقریباً دو سال قبل از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، سیاست‌های متناقض مقامات مرکزی در قبال تنش‌های قومیتی در منطقه و تبدیل قره باغ به کاتالیزوری برای گرایش‌های سیاسی یکسان در ارمنستان و آذربایجان، این گرایش‌های مشترک را می‌توان به این صورت توصیف کرد. احساسات ضد مسکوی آن‌ها، که منجر به انگیزه قوی به سمت جدایی و استقلال به عنوان تنها راه درک شده برای حفاظت از منافع خود شد.

جنگ قره باغ کوهستانی که در ماه می ۱۹۹۴ با توافق آتش‌بس بین آذربایجان و ارمنستان به پایان رسید، تأثیر اقتصادی قابل توجهی بر دو طرف داشت. آذربایجان در سالهای آغازین استقلال خود با بحران اقتصادی دردناکی روبرو بود. این امر ناشی از تضعیف روابط اقتصادی با کشورهای پس از فروپاشی شوروی و روابط اقتصادی ضعیف و محدود آن با سایر کشورها ناشی از محاصره اقتصادی دولت شوروی بود. اما دلیل اصلی رکود اقتصادی، آسیب‌های اقتصادی ناشی از جنگ بود. در طول جنگ حدود ۹۰۰ روستای آذربایجان غارت شد، بیش از ۲۰۰۰۰ آذربایجانی کشته شدند و بیش از ۵۰۰۰۰ آذربایجانی مجروح و از کارافتاده دائمی شدند. در پایان جنگ ۲۰ درصد از خاک آذربایجان توسط نیروهای ارمنی اشغال شد که وضعیت آسیب‌پذیری را ایجاد کرد و امنیت مالی و اقتصادی کشور را در معرض خطر قرار داد. در سال ۱۹۹۴ تورم به ۱۸۰۰٪ افزایش یافت (لازاروف، ۲۰۲۳: ۳). طی سالهای ۱۹۸۹-۱۹۹۴ کل تولید ناخالص داخلی حدود ۶۰٪ کاهش یافت. کاهش تولید ناخالص داخلی در بخش کشاورزی حدود ۴۳ درصد و صنعت حدود ۶۰ درصد کاهش یافت.

در نتیجه جنگ، شش شهر، ۱۲ شهرک، ۸۳۰ استان، ۷۰۰ بیمارستان و موسسه پزشکی، شش تئاتر دولتی، ۳۶۸ باشگاه و ۸۵ مدرسه موسیقی ویران شد. شش هزار بنگاه صنعتی، کشاورزی و غیره، از جمله تصرفات بزرگ دام غارت شد. در طول جنگ و پس از آن، ارمنستان نیز عمداً به منابع آبی آسیب رساند. به این ترتیب روزانه ۱.۲ میلیون متر مربع آب آلوده وارد رودخانه ارس می‌شود که از خاک ارمنستان به آذربایجان می‌رود. ارمنستان همچنین ۲۸۰ هزار هکتار جنگل (۲۵ درصد از کل مساحت جنگلی آذربایجان) و ذخایر غنی منابع معدنی مانند طلا، جیوه، کرومیت، سرب و روی، مس و آنتیموان را تصرف کرد. ارمنستان با استفاده از این ذخایر ادعا می‌کند که به یکی از صادرکنندگان پیشرو فلزات گرانبها، کمیاب و غیرآهنی تبدیل شده است. چه اینکه کشوره فوق، تنها از طریق ذخایر طلای سویدلو که در منطقه اشغالی کلباجار آذربایجان واقع شده است، سالانه ۱۳ تن طلا دریافت می‌کند. در همین راستا می‌توان گفت که به دلیل زیان اقتصادی در مناطق اشغالی، نزدیک به ۷۰۰۰ مؤسسه تعطیل شدند که ۲۴ درصد درآمد غلات، ۴۱ درصد تولید لیکور، ۴۶ درصد رشد سبب زمینی، ۱۸ درصد تولید گوشت و ۳۴ درصد تولید شیر اقتصاد آذربایجان در طول جنگ، سیستم آبیاری در منطقه قره باغ کوهستانی نیز از بین رفت. در نتیجه ۱۲۰ هکتار از اراضی پنج منطقه آذربایجان خارج از اراضی اشغالی بدون آبیاری رها و عملاً از چرخه اقتصادی خارج شد. در مجموع بیش از

یک میلیون هکتار از اراضی کشاورزی شامل ۱۲۷ هزار و ۷۰۰ هکتار زمین آبی و ۳۴ هزار و ۶۰۰ هکتار باغ انگور و باغ از گردش خارج شده و رو به زوال است (کلاو، ۲۰۲۳: ۲). بر اساس گزارش سازمان ملل، کل خسارت اقتصادی حدود ۵۳.۵ میلیارد دلار برآورد شده است. با وجود این چالش‌های منفی اقتصادی در دهه ۹۰، آذربایجان توانست بر بحران اقتصادی فائق آید. آذربایجان با استفاده بهینه از منابع نفتی خود رونق اقتصادی را تجربه کرد و در سال ۲۰۰۶ به کشوری تبدیل شد که بالاترین رشد تولید ناخالص داخلی را در جهان با ۳۴.۵ درصد داشت. کاهش قابل توجه تولید ناخالص داخلی در طول سال‌های جنگ با رشد ۷۳ درصدی تولید ناخالص داخلی بین سال‌های ۱۹۹۵ و ۲۰۰۰ جایگزین شد. در دهه ۲۰۰۰، این سطح بالای رشد تولید ناخالص داخلی ادامه یافت و در سال ۲۰۱۴، سطح تولید ناخالص داخلی ۲۵ برابر سال ۱۹۹۵ بود. میانگین سالانه سطح رشد اقتصاد بین سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۵ حدود ۱۱ درصد بوده است. همزمان با رشد تولید ناخالص داخلی، جغرافیای روابط اقتصادی آذربایجان نه تنها کشورهای پس از شوروی، بلکه کشورهای اتحادیه اروپا، آسیا و آمریکا را نیز در بر می‌گیرد. به دلیل قراردادهای نفتی امضا شده با کشورهای اروپایی، اتحادیه اروپا شریک تجاری اصلی آذربایجان شد. در بخش غیرنفتی، شرکای تجاری اصلی هنوز کشورهای پس از شوروی هستند. گردش مالی تجاری در سال ۲۰۱۴ به ۳۱ میلیارد دلار رسید که ۲۴ برابر بیشتر از سال ۱۹۹۵ است (ادلستاین، ۲۰۲۳: ۴). این پیشرفت اقتصادی چشمگیر پس از جنگ، اقتصاد آذربایجان را به قدرتمندترین اقتصاد منطقه قفقاز جنوبی تبدیل کرد.

با این حال، پس از انحلال اتحاد جماهیر شوروی، ارمنستان با چالش‌های اقتصادی مشابهی از نظر روابط اقتصادی خارجی با کشورهای پس از فروپاشی شوروی و سایر کشورهای متاثر از فروپاشی اقتصاد برنامه ریزی شده مرکزی اتحاد جماهیر شوروی مواجه بود. با وجود مشکلات اقتصادی در سال‌های اولیه استقلال، ارمنستان جنگ غیرقانونی را علیه آذربایجان بر اساس ادعای ارضی خود در منطقه قره باغ آغاز کرد. اشغال اراضی آذربایجان که ارمنستان آن را یک پیروزی در جنگ می‌داند، مزایای روانی به همراه داشت. اما این حرکت منجر به رونق اقتصادی نشده است. برعکس، ارمنستان با بدترین مشکلات اجتماعی و اقتصادی در منطقه مواجه بود. تا سال ۱۹۹۳، تولید ناخالص داخلی ارمنستان به ۴۷ درصد از سطح خود در سال ۱۹۹۰ کاهش یافت. تورم در سال ۱۹۹۴ به ۵۰۰۰ درصد افزایش یافت. نسبت جمعیت ارمنی که زیر خط فقر زندگی می‌کردند از حدود ۲۰ درصد در سال ۱۹۸۸ به حدود ۵۵ درصد در سال ۱۹۹۶ افزایش یافت. حتی پس از جنگ، ارمنستان همچنان کسری حساب جاری زیادی داشت و مقدار قابل توجهی بدهی خارجی داشت. نابرابری درآمد نیز به شدت افزایش یافته است. در مقایسه با آذربایجان، سیاست تهاجمی ارمنستان بدترین ضربه را به اقتصاد خود زد. در نتیجه این اشغال، ارمنستان خود را در محاصره قرار داد که پس از بستن مرزهای آذربایجان و ترکیه، روابط اقتصادی خارجی آن را مختل کرد. با توجه به اینکه مبادلات تجاری ایران و ارمنستان زیاد نیست و ارمنستان بیشتر محصولات خود را از طریق گرجستان به اروپا و روسیه صادر می‌کند، این محاصره اقتصاد ارمنستان را در برابر بی‌ثباتی سیاسی و اقتصادی گرجستان آسیب پذیر می‌کند. بنابراین، روسیه و گرجستان در سال ۲۰۰۸ تأثیر قابل توجهی بر اقتصاد ارمنستان گذاشت. به دلیل بسته شدن موقت مرز روسیه و گرجستان، ارمنستان حدود ۶۰۰ تا ۷۰۰ میلیون دلار از صادرات خود را از دست داد و با کمبود گندم و بنزین مواجه شد. این تعداد کم شرکای اقتصادی همراه با پتانسیل ضعیف صادراتی، اقتصاد ارمنستان را در برابر نوسانات کشورهای شریک آسیب پذیر می‌کند. در نتیجه، در آگوست ۱۹۹۸، زمانی که بحران اقتصاد روسیه را درنوردید، ارمنستان نیز به دلیل کاهش تقاضا از سوی روسیه برای محصولاتش آسیب دید. چالش دیگر ارمنستان مهاجرت جمعیت بود. عملکرد پایین اقتصادی و سطح بالای فقر در دهه ۱۹۹۰ منجر به مهاجرت بیشتر به سایر کشورها شد که جمعیت را به نصف کاهش داد. علیرغم اینکه ارمنستان منابع عظیم اقتصادی را از آذربایجان تصاحب کرد، نتوانست به رشد اقتصادی بالایی که آذربایجان تجربه کرده بود برسد. بالاترین سطح تولید ناخالص داخلی ارمنستان پس از استقلال ۱۱.۷ میلیارد دلار در سال ۲۰۰۸ بود که چهار برابر کمتر از آذربایجان است.

سیاست‌های تهاجمی دولت ارمنستان همچنین منجر به حذف این کشور از پروژه‌های حمل و نقل منطقه‌ای شد که برای کشورهای همسایه بسیار مفید بود. ارمنستان با از دست دادن فرصت تبدیل شدن به یک کشور ترانزیتی برای حمل و نقل نفت و گاز آذربایجان و عضویت در طرح "یک راه یک کمربند" پیشنهادی چین، توسعه اقتصادی-اجتماعی آینده خود را در معرض خطر قرار می‌دهد و وابستگی سیاسی و اقتصادی خود را افزایش می‌دهد. براین اساس به نظر می‌رسد که مناقشه قره باغ هیچ مزیتی برای ارمنستان نداشت. در عوض، پتانسیل اقتصادی ارمنستان را کاهش داد. علیرغم این واقعیت که درگیری تأثیر منفی بر ارمنستان داشته است، دولت حاکم حاضر به بازگرداندن سرزمین‌های اشغالی به آذربایجان نبوده است.

همانطور که در سطور پیش آوردیم برخلاف ارمنستان، در دو دهه گذشته، غلبه اقتصادی در منطقه، تعادل نظامی را به آذربایجان در کنار آسیب‌های اقتصادی ناشی از درگیری‌ها، تغییر داد و توانایی آن را برای بازپس‌گیری سرزمین‌های اشغالی از طریق جنگ افزایش داد. آذربایجان هزینه‌های نظامی خود را حداقل ده برابر در دهه گذشته افزایش داده و به ۸.۴ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۵ رسانده است، در حالی که ارمنستان تنها شاهد افزایش سه برابری به ۴۴۷ میلیون دلار بوده است که ۱۲ برابر کمتر از آذربایجان است. از سال ۲۰۱۰، آذربایجان ۴ میلیارد دلار تجهیزات نظامی روسیه از جمله صد تانک T90 و سیستم‌های ضد هوایی خریداری کرده است. آذربایجان همچنین تسلیحات پیشرفته مانند پهپادها و سامانه‌های موشکی را از اسرائیل خریداری کرد و با ترکیه قرارداد همکاری نظامی امضا کرد (ادلاستاین، ۲۰۲۱: ۲). توانمندی نظامی آذربایجان در جنگ چهار روزه در آوریل ۲۰۱۶ خود را نشان داد. نبردها از ۲ آوریل آغاز شد و تا ۵ آوریل که توافقنامه آتش بس در مسکو امضا شد ادامه داشت. در نتیجه جنگ آوریل، آذربایجان بخش‌هایی از سرزمین‌های اشغالی و چندین ارتفاع مهم در خط مقدم با ارمنستان را پس گرفت. پیروزی آذربایجان از نظر روانی مهم بود زیرا ایمان به ارتش ارمنستان تشکیل شده توسط دولت ارمنستان را از بین برد.

به طور کلی، به نظر می‌رسد که مناقشه قره باغ یکپارچگی منطقه قفقاز جنوبی را از بین برد و پتانسیل اقتصادی و فرصت‌های همکاری کشورها را کاهش داد. روابط تجاری که در زمان حکومت شوروی رایج بود، به شدت کاهش یافت. درگیری منجر به کاهش تولید در مناطق اشغالی و احاطه شده و کاهش رفاه مردم شد. کل منطقه اشغالی که مملو از منابع طبیعی و فرصت‌های تولید است تقریباً بلااستفاده مانده است. درگیری همچنین منجر به از دست رفتن منابع مالی زیادی از هر دو طرف به دلیل هزینه‌های نظامی شد. در عوض می‌توان از این منابع برای توسعه اقتصادی و پروژه‌های منطقه‌ای برای تقویت رونق اقتصادی منطقه استفاده کرد. وضعیتی که درگیری شکل گرفته است به بیگانگان فرصت می‌دهد تا فشار سیاسی را بر هر دو طرف افزایش دهند و آن‌ها را به خودشان وابسته کنند. تلاش‌های ناموفق سازمان امنیت و همکاری اروپا برای حل مناقشه و شکست دولت ارمنستان در اجرای چهار قطعنامه شورای امنیت سازمان ملل در مورد خروج نیروهای مسلح از قره باغ کوهستانی و مناطق اطراف آن، روند حل و فصل را طولانی کرده و اقتصاد ملت‌های منطقه را بدتر کرده است. با این حال، مذاکرات صلح بین آذربایجان و ارمنستان برای توسعه و شکوفایی منطقه بسیار مهم است.

ملت-دولت سازی محدود در قره باغ

قره باغ همانطور که برخی از پژوهشگران اشاره می‌کنند، "در اساسی‌ترین سطح، درگیری مربوط به یک قطعه زمین است"، که مردم ارمنستان و آذربایجان آن را "به عنوان میراث تاریخی می‌دانند و بنابراین درگیری کنونی با ادعاهای تاریخی بازگشت به دوره‌های متمایز توسعه: خیزش جنبش‌های ملی ارمنی و آذربایجان در قرن نوزدهم و دوره استقلال ارمنستان و آذربایجان پس از جنگ جهانی اول و تصمیمات بلشویکی و ظهور قاطعیت ملی در دهه ۱۹۸۰ مرتبط است" (اباسو، ۲۰۰۶: ۱۴۰). درگیری بر سر قره باغ که در پی فروپاشی اتحاد جماهیر

شوروی آشکار شد، و می‌تواند به عنوان یک الگوی پیچیده از ادعاهای گذشته و حال بر سرزمین تلقی شود. این ادعاها عمدتاً در اصطلاح تاریخی مطرح شده است که فرآیندهای ملت‌سازی و دولت‌سازی در دو کشور را محدود کرده است. به این ترتیب، درگیری بر روی یک سری ادعاهای متقابل فزاینده بنا شده است که هر گروه قومی، اکثریت یا اقلیت، مدعی حق انحصاری سرزمین مورد مناقشه بودند. هرزیگ (۱۹۹۹) استدلال می‌کند که «قدرت دلبستگی به این ادعاها منعکس‌کننده فرهنگ خاص شوروی قفقازی است، که در آن، هم متفکران رسمی و هم ناراضی، جایگاه ممتازی را در تأیید ادعاهای سیاسی و سرزمینی معاصر قائل بودند» (هرزیگ، ۱۹۹۹: ۵۹).

در نیمه اول دهه ۱۹۹۰، زمانی که درگیری به بالاترین درجه شدت و استقامت خود رسید، محققان تلاش کردند تا انگیزه‌های طرفین را با عباراتی از خصومت مذهبی بین مسلمانان و مسیحیان، خصومت قومی بین ارمنی‌ها و ترک‌ها و دستکاری توسط آن‌ها توضیح دهند. نیروهای خارجی برای ارمنی‌های قره باغ از یک طرف، درگیری یک مبارزه برای استقلال بوده است که به عنوان تنها ضامن امنیت آن‌ها، به‌ویژه خارج از ساختار شوروی و در داخل کشور تازه استقلال یافته‌ای که در تلاش برای اثبات هویت ملی خود است، تلقی می‌شود. عرصه بین‌المللی ارمنی‌ها قره باغ را بخشی از قلمرو تاریخی خود می‌دانند که در آن حق تعیین سرنوشت آن‌ها باید حفظ شود. بنابراین، هانتز (۱۹۹۴) مشاهده کرده است که ارمنی‌ها می‌ترسند که از دست دادن قره باغ می‌تواند توازن قومی را به نفع آذربایجان تغییر دهد و ممکن است منجر به "به حاشیه راندن جمعیتی ارمنستان در منطقه" شود (هونتز، ۱۹۹۴: ۵۹). از سوی دیگر، برای آذربایجان، امنیت منطقه تنها با تأکید مجدد و حفظ اصول احترام به حاکمیت و تمامیت ارضی کشورها قابل تضمین است. آذربایجانی‌ها می‌ترسند که جدایی قره باغ آغازی برای تجزیه آذربایجان باشد. علاوه بر این، برای آذربایجان درگیری بین قره باغ تنها مسئله نیست، بلکه بین ادعای ارضی آذربایجان و ارمنستان است. چه اینکه ادعاهای ارضی ارمنه در قره باغ را می‌توان در چارچوب پروژه ارمنی بزرگ با هدف تسلط بر سرزمین‌های باستانی ارمنستان در راستای رویکرد ژئوپلیتیک روسیه تفسیر کرد. طرح تشکیل ارمنستان بزرگ در خاک کنونی ارمنستان و برخی مناطق گرجستان، آذربایجان، ایران و ترکیه توسط دانشاها ارائه شد که به ویژه پس از حضور روسیه در منطقه و به ویژه در چارچوب روسیه، اولویت اصلی فعالان ارمنی بوده است. رویکردهای ژئوپلیتیکی (برخورد با نفوذ ترکیه و ایران در قفقاز و ایجاد گذرگاه راهبردی برای دسترسی به آب‌های شیرین) و حمایت‌های استراتژیک آنها. آن‌ها مشکل را این گونه توجیه می‌کنند: در قرن اول (میلادی) دولتی به نام ارمنستان در سرزمین‌های مذکور وجود داشته و باید احیا شده باشد. بنابراین به نظر می‌رسد که اختلافات مرزی گرجستان و ارمنستان، روابط خصمانه ارمنستان با ترکیه و پروژه الحاق قره باغ به ارمنستان و اشغال سایر نقاط آذربایجان، همگی برای تحقق پروژه ارمنستان بزرگ انجام شده است. به عبارت دیگر، ژئوپلیتیک ارمنستان در طول تاریخ در بستر نوعی روان‌شناسی تحقیر ملی-سرزمینی در مقابل سرزمین‌های پیرامونی شکل می‌گیرد و در نتیجه تلاش می‌کند تا آرمان‌های هویت سرزمینی را تحقق بخشد.

در این راستا، نوعی ادبیات حماسی و مقاومتی بین ارمنی‌ها با قدرت شکل گرفته است، یعنی: «ای پسر، اینجا کوه آرات است، بخشی از خاک تو که در اشغال ترک‌هاست. قلمرو شما بیش از حد وسیع است که قابل تصور نیست. اگر به قدرت رسیدی باید آزادش کنی» (کالیپاکیان و همکادان، ۲۰۱۱: ۲۹۲). از سوی دیگر جایگاه چنین ادبیات حماسی در آذربایجان با ارمنستان یکی است. کارابخش شکستاسی (Karabakh Shikastasi) نمونه‌ای از یک اثر ادبی حماسی است که به مفهوم "من هرگز قره باغ را فراموش نمی‌کنم" با زمینه‌ای یکسان-سرزمینی اشاره دارد که قلب هر شنونده حتی غیر ترک را تحت تأثیر قرار می‌دهد. این ادبیات حماسی حاوی چنان احساسات ارضی است که ارمنی‌ها و آذربایجانی‌ها را وادار می‌کند تا قره باغ را "سرزمین موعود" بدانند که در آن ریشه‌های تاریخی خود را جستجو می‌کنند.

یکی دیگر از مواردی که اختلافات و ادعاهای ارضی دو ملت را به طور جدی تحت تأثیر قرار می‌دهد، مشکل عدم مشروعیت و ابهام در مرزها است. این یکی از مشکل‌سازترین مسائل در اتحاد جماهیر شوروی بود. در اتحاد جماهیر شوروی، مرزهای دولت‌ها بدون توجه به

ویژگی‌های قومی همگن تعیین می‌شد و فقط بر اساس ملاحظات ملی-سیاسی روس‌ها بود. در واقع مشکل مشروعیت مرزهای قره باغ از این موضوع نشأت می‌گیرد که در حالی که قره باغ از نظر جغرافیایی در کنار ارمنستان قرار دارد، با یک نوار باریک از ارمنستان جدا شده است. همین موضع در مورد نخجوان نیز صدق می‌کند که کاملاً آذربایجانی نشین است و ارمنستان کاملاً از آذربایجان جدا شده است. همچنین، به رسمیت شناختن خودمختاری قره باغ به معنای به رسمیت شناختن هویت سرزمینی جدا شده است که خود وضعیت را مبهم‌تر کرده است. به دلیل ماهیت یکسان و جغرافیایی اختلاف، مسئله قره باغ به یک مشکل کاملاً ملی و اعتباری بین دو ملت تبدیل شده است. از یک طرف آذربایجانی‌ها قره باغ را سرزمین مکمل کشور می‌دانند و ادعا می‌کنند که قره باغ یک نام آذربایجانی است که نشان دهنده تعلق آن به ترک هاست. از جانب دیگر، ارمنه مدعی مالکیت قره باغ هستند و معتقدند که این سرزمین از دوران اولیه مسیحیت با نام تاریخی «آرتساخ» همواره در سکونت ارمنه بوده و جزء مکمل کوه‌های ارمنی است (امیر احمدیان، ۱۳۸۹: ۷۲). بنابراین، با توجه به ماهیت این مفروضات ژئوپلیتیکی در مورد قره باغ، به نظر می‌رسد که اگر بازیگران درگیر تصمیم بگیرند این بحران را به نفع آذربایجان حل کنند، دولت ارمنستان با چالش‌هایی روبرو خواهد شد، زیرا به بهانه جنگ، ارمنی‌ها دچار مشکلات اقتصادی شده‌اند. بحران، فساد، بیکاری و غیره. لازم به ذکر است که در ارمنستان هرگونه انعطاف در مسئله قره باغ به عنوان خیانت بزرگ به ارمنه تلقی می‌شود. بنابراین مجلس در ۲۸ آوریل ۲۰۰۱ شرط صلح را استقلال یا پیوستن کامل خود به ارمنستان بر اساس به رسمیت شناختن بین‌المللی دانست. حتی سرنگونی دولت پطروسیان از طریق کودتا توسط کوچاریان و سرکیسیان نیز بر این اساس حل مسئله قره باغ توسط پطروسیان توجیه می‌شود. به همین دلیل، دولت‌های بعدی در ارمنستان مواضع بسیار سختی در این زمینه اتخاذ کردند. آن‌ها حتی از استفاده از اصطلاح "سرزمین‌های اشغالی" برای مناطق پیرامونی قره باغ منع شده‌اند. استفاده از این اصطلاح با پیامدهای سیاسی منفی برای آن‌ها همراه خواهد بود.

اساساً عوامل جغرافیایی-فرهنگی بحران ژئوپلیتیک قره باغ را باید در ارتباط با مهندسی جغرافیای سیاسی اقوام و ملل ساکن در اتحاد جماهیر شوروی در چارچوب ملاحظات ناسیونالیستی و راهبردهای ژئوپلیتیکی روسیه بررسی کرد. نکته اصلی این است که رهبران شوروی مردم مختلف را از هم جدا کردند و آن‌ها را در واحدهای اداری و سیاسی تازه تأسیس جایگزین کردند. نتیجه این «مهندسی ملیت» ترکیبی خطرناک از ملت‌ها، گروه‌های قومی است که در حال حاضر در کشورهای مختلف وجود دارند. در واقع نگاهی به جمهوری‌های جدید در قفقاز نشان می‌دهد که جابجایی اقوام و در نتیجه ماهیت مصنوعی و پیچیدگی در مرزهای اجتماعی-فرهنگی و سیاسی سرخ‌هایی برای بحران بالقوه در منطقه است و این موضوع می‌تواند به فضای سیاسی-ژئوپلیتیکی آسیب برساند. ثبات منطقه در این راستا، قره باغ یکی از مهم‌ترین مناطقی است که در چارچوب ساختار جغرافیایی-سیاسی و اداری روس‌ها نوعی جابجایی جمعیتی را تجربه کرده است و اکنون نتایج آن در شرایط بحران ژئوپلیتیک قره باغ قابل مشاهده است. البته این جابجایی با توجه به ملاحظات ژئوپلیتیک روسیه انجام شده است. حقیقت این است که قره باغ پس از تسلط روس‌ها با حوادث تلخ سیاسی و قومی مواجه شده است. روسیه گروه‌های مختلفی را در این منطقه مستقر کرد تا از این جوامع به عنوان پایگاه نظامی خود استفاده کند. قفقاز برای روسیه اهمیت زیادی دارد. از این رو همواره تلاش کرده‌اند تا با افزودن جمعیت ارمنی به این منطقه به حضور ترک‌ها و ایرانیان در این منطقه پایان دهند، زیرا مسیحیت ارمنی امتیاز بزرگی برای روسیه است. بر اساس این رویکرد و در خصوص اختلافات مذهبی، ارمنه ممکن است به طور بالقوه بتوانند منافع روسیه را در منطقه حفظ کنند. بنابراین، پیوستن گروه‌های جدید ارمنه به جمعیت مسیحی قره باغ، راه را برای حضور روس‌ها در قفقاز هموار می‌کند (هورگ: ۲۰۲۲: ۷). لازم به یادآوری است که با ورود روس‌ها به منطقه قره باغ اکثریت جمعیت آن را ترک‌های مسلمان تشکیل می‌دادند، اما سپس به ارمنی‌های مسیحی تبدیل شدند.

اختلافات مذهبی-قومی بین ارمنی‌ها و آذربایجانی‌ها

تعارضات میان جوامعی که دارای تضاد فرهنگی هستند شدیدتر و عمیق‌تر خواهد بود، زیرا فرهنگ از مؤثرترین متغیرها در تعاملات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ملت‌ها است و از عناصر مختلفی از جمله مراسم ملت‌ها، آداب و رسوم مشترک تاریخی تشکیل شده است. زبان و مذهب که هر یک از آن‌ها تأثیرات مهمی در درک ملت‌ها از پدیده‌های مختلف و تعامل آن‌ها دارد. اشتراکات فرهنگی می‌تواند نقش مهمی در درک مشترک تعاملات منطقه‌ای و جهانی داشته باشد و همچنین می‌تواند زمینه ساز توافق باشد. با این حال، تضادهای فرهنگی نشانگر اختلافات اساسی بین ملت‌ها است. تضاد فرهنگی متغیری است که منازعات ساده را به بحران‌های شدید و در مواردی غیرقابل حل تبدیل می‌کند. حتی در طول تاریخ، جوامع معدودی هستند که دارای تضادهای فرهنگی بوده و توانسته اند در کنار هم زندگی مسالمت آمیز داشته باشند.

با توجه به شاخص‌های اختلاف دو ملت، بحران قره باغ نتیجه درگیری‌های مذهبی و قومی است. در واقع تفاوت‌های هویتی مذهبی و قومی آذربایجانی و ارمنی بسیار عمیق است. آذربایجانی‌ها هم در جهان اسلام (در مقیاس بزرگ) و هم در جهان ترکی زبان (با مقیاس محدود اما مهمتر) منافعی دارند. آن‌ها خود را ملت بزرگی می‌دانند که نمی‌توان آن را کوچک کرد. اکثر آن‌ها شیعه هستند و از این رو در جهان اسلام جایگاه ویژه‌ای دارند، در حالی که در جهان ترکیه نیز جایگاه ویژه‌ای دارند. از سوی دیگر، ارمنه نیز به دلیل هویت مذهبی خاص خود (ارتدوکس بودن) در میان جهان گسترده مسیحی، همین جایگاه را دارند. اما چیزی که این موضع را خاص‌تر می‌کند این است که ارمنه به دلیل زندگی در محیط‌های غیرمسیحی (در میان مسلمانان) و تجربه انواع تنش‌ها و اختلافات، احساس محاصره شدن و فروپاشی شدن به عنوان یک گروه مذهبی-قومی کوچک را دارند (عباسو و خاچیکیان، ۲۰۰۶: ۹۲) و احتمالاً به همین دلیل است که موضوعات مذهب و قومیت به عنوان یک پدیده در تاریخ ارمنی تلقی شده است (هورگ، ۲۰۲۲: ۲۸).

انکار هویت دیگران، جهان را با چالش برخورد تمدن‌ها (ادیان)، درگیری‌های مذهبی و اختلافات ملت‌ها مواجه می‌کند. این مشکل در خاطرات تاریخی ارمنی‌ها و آذربایجانی‌ها کاملاً مشهود است. در واقع ملت‌ها پر از خاطرات تاریخی با نفرت و انزجار از دیگری هستند. در مورد مسئله نسل‌کشی و پاکسازی قومی چند نکته بحث برانگیز وجود دارد. هر دو ملت معتقدند که قربانی سیاست‌های فاشیستی طرف مقابل بوده‌اند. آذربایجان بر اشغال ۲۰ درصد اراضی خود توسط ارمنستان و آوارگی یک میلیون آذربایجانی مستقر در قره باغ تأکید می‌کند و معتقد است که اعتبار ملی و حقوق ارضی این کشور در چارچوب این اختلافات قومی کاملاً لطمه دیده است. همچنین مردم آذربایجان پیوستن بخش‌هایی از خاک خود به ارمنستان توسط روسیه، درگیری‌های خونین در سال ۱۹۰۵ و اتحاد ارمنستان با روسیه علیه آذربایجان در سال ۱۹۱۸ را فراموش نمی‌کنند و اینها بخشی از خاطرات ناخوشایند تاریخی است. در جبهه مقابل، چون ارمنه اتفاقات سال ۱۹۱۵ را به عنوان نسل‌کشی می‌دانند، دیدگاه بسیار خصمانه‌ای نسبت به مردم ترکیه دارند. مشکل این است که ارمنی‌ها آذربایجانی‌ها را در حوادثی که در سال ۱۹۱۵ رخ داد، شامل می‌شوند، زیرا آن‌ها آذربایجانی‌ها را از مردم ترک جدا نمی‌کنند. علاوه بر این، آن‌ها آذربایجانی‌ها را مسئول حوادث خونین سومگایت می‌دانند و معتقدند که این درگیری‌های تاریخی توسط آذربایجانی‌ها آغاز شده است. در واقع، همه این تحولات به عنوان خاطرات تاریخی در کشمکش در چارچوب هویت ملی و اعتبار قومی دو ملت در جریان منازعات آن‌ها اهمیت داشته است (عظیم اف، ۲۰۰۹: ۲۶۵). در نهایت به عنوان تحلیل کلی منازعات مذهبی-قومی دو ملت می‌توان گفت که در کنار پیشینه تاریخی خصومت دو ملت، ادعای ارضی ارمنه بر قره باغ که تضادها و اختلافات قومی را شدیدتر کرده است، مهمترین عامل بوده است.

با توجه به ماهیت خاص این مناقشه، بحران قره باغ به واقعیتی یکسان و معتبر بین دو ملت تبدیل شده است. پس با توجه به اهمیت ملی و اعتباری سرزمین برای دو ملت، حل بحران به معنای نادیده گرفتن غرور ملی یکی از آنهاست. احساس خودآگاهی ملی-قومی ارامنه و درک ناسیونالیستی آنها از مسیحیت در روبرویی با مسلمانان شکل قومی به خود می‌گیرد. به عبارت دیگر، ارامنه مسیحی با آذربایجانی‌های مسلمان مواجه است. این موضوع شکاف بزرگی بین آنها ایجاد می‌کند. به ویژه وقتی موضوع با عامل سرزمینی (قره باغ) مرتبط می‌شود، بدترین دشمنی را بین دو ملت ایجاد می‌کند، تا جایی که نفرت از دیگری و ضربه زدن به دیگری تبدیل به یک عمل مقدس شده است. فشار روانی موضوع به حدی است که ارامنه قره باغ را به عنوان امید و ابزاری برای شکستن تمام ناتوانی‌های تاریخی خود می‌شناسند. آنها هویت تاریخی خود را در قره باغ جستجو می‌کنند. آنها قصد دارند از طریق نفوذ به قره باغ و ایجاد یک حائل امن در قره باغ به محیط تاریخی پاسخ دهند. آذربایجانی‌ها متقابلاً خود را قربانی سیاست فاشیستی ارامنه در قره باغ و ارمنستان می‌دانند. این موضوع باعث شده است که ارامنه دشمن تاریخی آذربایجانی‌ها باشند. بنابراین، بحران قره باغ برای آذربایجانی‌ها زخمی است که راه حل آن کنار گذاشتن ارمنستان از قره باغ است. در مجموع بر اساس اسناد موجود در بحران قره باغ، اختلاف بر سر ارزش‌های مختلف جغرافیایی-ملی باعث شده است که قره باغ به عنوان نمادی ملی و تاریخی برای دو ملت تبدیل شود. مهم‌ترین مسئله این است که نمایندگان کدام یک از ملت‌ها به عنوان نماینده مردمی دیده می‌شوند که به منافع ملی دیگران ظلم کرده اند. در این میان، اگرچه نقش ارزش‌های اقتصادی در ایجاد و تعمیق بحران قره باغ به اندازه ارزش‌های سرزمینی-همسان مهم نیست، اما همزمان با تداوم بحران، به‌ویژه برای ارمنستان، این موضوع نقشی راهبردی دارد. بحث دیگری که ارتباط مستقیمی با پایگاه جغرافیایی بحران ژئوپلیتیک دارد، ویژگی دیرینه این بحران هاست که در روند بحران قره باغ قابل مشاهده است. به عبارت دیگر، ممکن است بحرانی مانند قره باغ که اکنون در وضعیت عدم صلح و جنگ قرار دارد، خفته باشد، اما حل و فصل آن مستلزم زمان و تحمل ملی-سیاسی دو طرف مرتبط با موقعیت و ارزش‌های جغرافیایی-ملی است. بنابراین، به دلیل اهمیت ارزش‌های جغرافیایی در بقای دولت-ملت‌ها، حل بحران ژئوپلیتیک، به ویژه بحران قره باغ، برای حل گره‌های ژئوپلیتیکی ضروری است. علاوه بر این، به نظر می‌رسد که پیچیدگی اقدامات بازیگران، عوامل مؤثر بر بحران و همچنین پیچیدگی مدیریت و حل بحران ناشی از ماهیت پیچیده عوامل یا ارزش‌های جغرافیایی بحران است. به عبارت دیگر، اینها ارزش‌های جغرافیایی هستند که منافع متناقضی را برای بازیکنان ایجاد کرده و عوامل مؤثر بر بحران را مهم ساخته و ماهیت و انگیزه‌های میانجیگری برای حل و فصل یا ادامه بحران را تبیین می‌کنند.

مواضع و اقدامات جمهوری اسلامی ایران

جمهوری اسلامی ایران در مناقشه قره باغ زمانی که بین منافع ملی و اسلامی اش اختلاف بوجود آمد ترجیح داد که منافع ملی اش را در اولویت قرار دهد که واقع بینانه به نظر می‌رسد. این امر زمانی بهتر می‌توان درک کرد که به موضع جمهوری اسلامی ایران در قبال بحران قره باغ توجه کنیم. در بحران قره باغ در حالیکه حکومت جمهوری آذربایجان انتظار داشت که جمهوری اسلامی ایران در جنگ با ارمنستان جانب‌داری آذربایجان را به عنوان یک کشور مسلمان و شیعه بگیرد از این رو مواضع ایران در قبال این بحران همیشه بر روابط سیاسی دو کشور تاثیرگذار بوده و در واقع جمهوری آذربایجان انتظار دارد که جمهوری اسلامی ایران مثل کشور ترکیه طرف این کشور را در جنگ بحران با ارمنستان بگیرد. اما جمهوری اسلامی ایران با اتخاذ موضع بی‌طرفانه در این بحران باعث ناامیدی و نارضایتی جمهوری آذربایجان شد. با این حال محسن رضایی از فرماندهان سپاه پاسداران انقلاب اسلامی در یک مصاحبه‌ای با شبکه سحر آذری در ۲۷ فوریه ۲۰۱۳ اعلام کرد که شمار زیادی از جوانان ایران در جنگ قره باغ شرکت کردند و با جراحت و آسیب دیدگی به ایران بازگشتند و شماری از ایرانیان نیز شهید شدند و همچنین بعضی از آنها در شهر باکو در قبرستان شهدا (شهیدلر) دفن شدند. به علاوه تجهیزات نظامی به آذربایجان فرستاده شد و آموزش

جنگ پارتیزانی از سوی جمهوری اسلامی ایران به آن‌ها داده شد در ماه می ۲۰۱۵ سفیر ایران در آذربایجان اعلام کرد که ایران جمهوری خودخوانده ناگورنو قره باغ را شناسایی نخواهد کرد و انتخابات برگزار شده در این سرزمین را شناسایی نخواهیم کرد. در نتیجه به دلیلی این موضع گیری اش در قبال ناگورنو قره باغ و به خصوص پس از روی کار آمدن حسن روحانی روابط میان ایران و جمهوری آذربایجان بهبود یافت. بحران در ۲۰۲۰ قره باغ از جهات گوناگون مانند هم مرز بودن جمهوری اسلامی ایران با دو کشور و درگیر جنگ وجود اشتراکات قومی، زبانی، تاریخی، فرهنگی و اقتصادی ایران با طرفین درگیر، حساسیت‌های جمهوری اسلامی ایران به حضور و نفوذ بازیگران منطقه‌ای و بین‌المللی بعضاً معارض با منافع آن در حاشیه مرزهای شمالی کشور مسائل امنیتی ناشی از حساسیت‌های هویتی و قومی در مناطق آذری نشین ایران، نتایج میدانی جنگ و آثار مفاد آتش بس ناشی از آن و در نهایت پیامدهای بحران قره باغ بر تغییرات موازنه قدرت در این منطقه، بر منافع و امنیت ملی کشور اثر گذاشته و دستگاه سیاست خارجی را به واکنش وادار نموده است.

جمهوری اسلامی ایران به رغم داشتن بیشترین مرز با دو کشور درگیر، بیشترین آسیب و کمترین منافع را در این بحران داشته باشد و سایر بازیگران اصلی بحران مانند روسیه، ترکیه و رژیم صهیونیستی با اینکه هیچ گونه مرزی با این کشورها نداشتند بیشترین منافع را از بحران مذکور به دست آوردند.

از جنبه داخلی، جمهوری اسلامی ایران نگرانی‌ها و دغدغه‌های فرهنگی در این خصوص دارد. جنگ قره باغ فضای سیاسی داخلی ایران را همواره تحت تاثیر قرار می‌دهد. در این بحران نیز تظاهرات مردمان آذری کشور در شهرهای مختلف در حمایت از تمامیت ارضی جمهوری آذربایجان و سردادن شعارهای قومیتی، مواضع ائمه جمعه استان‌های آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی، اردبیل و زنجان در حمایت از اقدام دولت آذربایجان در بازپس گیری اراضی قره باغ را به دنبال داشت و علماء و ائمه جمعه این مناطق آشکارا این اقدام آذربایجان را "کاملاً قانونی و شرعی" اعلام کردند. از طرفی حمایت‌ها و کمک‌های مالی بعضی از ارمنه ایران به ارمنستان و طرفداری کردهای ایرانی از این کشور در جریان بحران اخیر جنبه دیگر حساسیت‌های قومی این موضوع را برای کشور نشان می‌داد که تصمیم گیری سیاست خارجی کشور در این باره با ملاحظاتی مواجه می‌کرد. از جنبه خارجی، ملاحظات جمهوری اسلامی ایران در برابر روسیه حامی سرسخت ارمنستان در جریان جنگ اول قره باغ پس از فروپاشی شوروی نیز در نوع سیاست‌های ایران در قبال دو کشور آذربایجان و ارمنستان اثرگذار بوده است.

طرف آذری تا جنگ ۲۰۲۰ قره باغ همیشه موضع گیری ایران را به نفع ارمنستان تلقی می‌کرد و ارمنستان هم یک همسایه بی‌آزار هم از موضوع گیری ایران رضایت داشت. در واقع عدم حمایت قاطع ایران از آذربایجان در بحران مذکور و در نتیجه شکست و اشغال بخشی از خاک این کشور، احساس سرخوردگی و تنهایی ژئوپلیتیکی آذربایجان را در منطقه تشدید کرد و زمینه غرب گرایی بیشتر و تقویت روابط در همه ابعاد با بازیگران خارجی از فضای ژئوپلیتیکی قفقاز مانند ترکیه و رژیم صهیونیستی را فراهم نمود.

اقدامات بازیگران خارجی در مورد بحران قره باغ

بررسی دقیق زوایای بحران قره باغ و مواضع کشورها در این بحران مشخص می‌کند که بازیگران اصلی منطقه و فرمانطقه‌ای شامل جمهوری اسلامی ایران، ترکیه، روسیه، ایالات متحده آمریکا، رژیم صهیونیستی دارای منافع راهبردی و نقشی اثرگذار در بحران هستند. برای تبیین نقش این بازیگران و چگونگی اثرگذاری بر منافع ملی ایران از مسیر بحران قره باغ، ابعاد رفتاری، مواضع و اقدامات آنان در قبال بحران به شرح ذیل تجزیه و تحلیل می‌شود.

۱- ترکیه

مقامات باکو و آنکارا بارها اعلام و تاکید کرده‌اند که آذربایجان و ترکیه یک ملت در دو دولت هستند و این استراتژی توسط حیدرعلی اف در زمان حیات خود پایه گذاری نمود. آذربایجان در نگاه استراتژیکی ترکیه، مهمترین متحد راهبردی این کشور تعریف شده است. جنگ قره باغ فرصت اثبات این راهبرد را فراهم کرد. با تضعیف کیان تشیع به عنوان مهمترین مولفه آذربایجان به علت سیاست‌های کمونیستی روس‌ها و همخوانی رویکردهای سکولار باکو - آنکارا؛ ایران هراسی ناشی از رویکردها و سخت گیری دولت آذربایجان بر علیه مومنین و متدینین این کشور و ترویج فرهنگ و رفتار سکولاری و اندیشه‌های آتاتورکی پیوند میان باکو و آنکارا را هر روز قویتر کرد. سیاست بنیادین ترکیه مبنی بر کسب جایگاه اصلی انتقال انرژی منطقه قفقاز، آسیای مرکزی و روسیه و حمایت غرب از این جایگاه و از همه مهمتر نگاه پراگماتیستی ترکیه به روابط منطقه‌ای و بین المللی که منافع محور بوده است سبب شد ترکیه دستاوردهای بزرگی را تصاحب نماید.

در سیاست خارجی ترکیه دوست و دشمن همیشگی وجود ندارد و دولت اردوغان در چندسال اخیر نشان داده که در جایی که درک می‌کند پیروز نیست سریع تغییر رویه می‌دهد و این کشور در عمل نشان داده است که استاد فرصت شناسی است و قادر است تهدید را به فرصت تبدیل نماید.

دولت ترکیه با مدنظر قرار دادن منافع خود در عین عضویت در ناتو با مسکو هم همکاری نظامی و خرید تسلیحاتی داشته است و این خود نشان از بلوغ سیاستمداران این کشور است و امروزه سیاست نعثمانگرایی را تعقیب می‌کند. نعثمانگرایی امروز ترکیه درگیر عراق، سوریه، قره باغ بوده و رو به شرقی دارد که مهمترین چالش آن ایران است. مانع و نقطه نهایی نعثمانگرایی ترکیه از نظر داود اغلو وزیر خارجه اسبق ترکیه در کتاب عمق استراتژیک، ایران است. ترکیه نه تنها تمایل به ورود ایران به هیچ پیمان یا همکاری منطقه‌ای دارد. بلکه مانع از آن نیز می‌شود و البته از رقیب انتظاری بیشتر از این نیست.

بنابراین در جنگ اخیر، ترکیه در کنار آذربایجان علیه ارمنستان قرار گرفت و برای بازنمایی جنگ به صورت جنگ ارمنی - ترک و مسلمان - مسیحی تلاش کرد و با رویکردی مبتنی بر هویت قومی و مذهبی، به صراحت به پشتیبانی تسلیحاتی، مستشاری و ارسال نیروهای نظامی نیابتی به باکو پرداخت. پس از پیروزی آذربایجان دولت ترکیه تبلیغات وسیعی را در عرصه داخلی خود راه انداخت آن هم درباره پشتیبانی همه جانبه از یک کشور مسلمان و ترک زبان (جمهوری آذربایجان) در جریان بحران منطقه‌ای قره باغ که به پیروزی این کشور در جنگ انجامید. این مسئله علاوه بر بلند پروازی‌های منطقه‌ای، نشان دهنده تلاش ترکیه برای کسب حمایت افکار عمومی این کشور، ترک زبانان کشورهای دیگر و همچنین مسلمانان از دولت اردوغان بود.

۲- روسیه

روسیه بدون تردید بازیگر دیروز و امروز و فردای منطقه قفقاز است و در بحران قره باغ پیروز اصلی روس‌ها بودند و فرصت خوبی برای آن‌ها فراهم شد که هم نخست وزیر غربگرای ارمنستان را تنبیه اساسی نمایند و هم بدون جنگ و خونریزی به دنبال خروج آن‌ها از آذربایجان پس از حوادث ۲۰ ژانویه ۱۹۹۱ مجدداً به آذربایجان و منطقه قفقاز بازگردند و بیش از پیش بر معادلات فعلی و آینده تاثیر بگذارند. در جنگ قره باغ روسیه بازیگر اصلی و تاثیرگذار بود چون احساس تعلق بیشتری به منطقه داشته و دارد این کشور قبل از هر چیز به دنبال بازگرداندن نفوذ دیرینه خود در قفقاز جنوبی است به گونه‌ای که با داشتن دست برتر در بحران قره باغ تلاش می‌کند سایر بازیگران را در این صحنه به حاشیه براند (کولایی، ۱۳۸۵، ص ۲۸۹) روسیه و ارمنستان عضو "سازمان پیمان امنیت جمعی" هستند این کشور دو پایگاه نظامی در ارمنستان دارد. همچنین با اینکه در جنگ‌های گذشته روسیه جانب ارمنستان را گرفته بود و جنگ اخیر به علت نزدیکی ارمنستان به غرب تمایل چندانی به جانبداری از ارمنستان نداشته و در واقع آذربایجان با هدایت و چراغ سبز روسیه به ارمنستان حمله کرد و دو روز قبل از شروع درگیری آقای سرگئی لاورف وزیر امور خارجه روسیه در سفری به باکو بودند. به این ترتیب، روسیه با تدابیر و سیاست‌های خود

توانست ابتکار عمل لازم را در مناقشه قره باغ به دست گیرد و از ایفای نقش فعال و محوری همسایگان قدرتمند قفقاز (ترکیه و ایران) و سایر قدرت‌های فرامنطقه‌ای مانند آمریکا و اتحادیه اروپا جلوگیری کند.

با توجه به سیاست‌های غرب گرای دولت آذربایجان و کم رنگ شدن تعاملاتش با دولت روسیه دولت پوتین، با چراغ سبز نشان دادن به باکو برای حمله به ارمنستان و بازپس گیری سرزمین‌های اشغالی خود و دخالت در روند تصویب توافق نامه و تعیین یکسری امتیازات به نفع آذربایجان در توافقنامه مذکور به دنبال جلب رضایت دولت علی اف و توسعه تعامل و افزایش روابط با این کشور آمده است. همچنین سکوت معنی دار و مواضع ابهام آمیز روسیه در قبال وضعیت حقوقی منطقه قره باغ در توافقنامه آتش بس دست روسیه را در آینده برای ایجاد یک کشور مستقل با تحت الحمایه روسیه یا پیوند آن به یکی از دو کشور آذربایجان یا ارمنستان به نفع یا علیه دیگری جهت بهره برداری مقامات کرملین باز خواهد گذاشت. روسیه با گنجاندن موضوع حضور و پیاده سازی نیروها و ادوات نظامی خود د خاک آذربایجان به مدت ۵ سال و به احتمال زیاد تمدید آن و حفاظت از کریدور ترانزیتی زنگرور، عملاً با ایجاد پایگاه نظامی در قلب خاک آذربایجان در جهت توقف سیاست گسترش ناتو به شرق به خصوص حوزه قفقاز جنوبی موفق عمل کرده است.

۳- اسرائیل

پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۹۷۹ روابط دو کشور ایران و رژیم صهیونیستی قطع گردید و همدیگر را به عنوان بزرگترین دشمن و تهدید علیه امنیت ملی خود قلمداد می‌کردند. یکی از مناطقی که در دهه‌های اخیر رژیم غاصب صهیونیست تلاش کرده است در آن حضور داشته باشد تا به وسیله آن از یک طرف منافع اقتصادی خود را تامین کند و از طرف دیگر بر جمهوری اسلامی ایران فشار آورد منطقه قفقاز جنوبی است. بنابراین اسرائیل همیشه تلاش کرده است که با هر سه کشور قفقاز جنوبی به خصوص جمهوری آذربایجان روابط نزدیک و حسنه‌ای برقرار کند و از طرف دیگر بر جمهوری اسلامی ایران فشار آورد. روابط این رژیم با جمهوری آذربایجان از چند جهت برای جمهوری اسلامی ایران مهم است. با تقویت روابط رژیم صهیونیستی با آذربایجان به ویژه در حوزه‌های نظامی و امنیتی و همچنین آثار استفاده از خدمات مستشاری است در واقع در پشت صحنه این بحران، آذربایجان به پایگاه منطقه‌ای ثابت و فعال رژیم صهیونیستی در قفقاز و حاشیه خزر برای تخاصم علیه ایران تبدیل خواهد شد.

یکی دیگر از مواضع رژیم صهیونیستی در جریان بحران قره باغ، همکاری با ترکیه در این زمینه بوده که فرصتی را برای این دو و به خصوص رژیم صهیونیستی فراهم کرده است تا به ترمیم روابط تیره شده سال‌های اخیر خود با ترکیه بپردازد. این رژیم همچنین سلاح‌ها و تجهیزات مدرن ساخت خود را در جنگ قره باغ در اختیار آذربایجان قرار داد. این امر فرصت مناسبی را برای این رژیم جهت آزمایش و بررسی‌های کمی و کیفی تجهیزات نظامی ساخت خود را در تقابل یا مقایسه با سایر سلاح‌های موجود در صحنه میدان نبرد قفقاز فراهم نموده است. (کوره گر کالجی، ۱۳۹۹)

سایر اهداف عمده رژیم صهیونیست‌یاز نقش آفرینی در فضای ژئوپلیتیکی قفقاز و به ویژه بحران قره باغ عبارتند از: سرمایه گذاری‌های کلان اقتصادی، فروش سلاح و تجهیزات نظامی و باز شدن پای رژیم صهیونیستی بر مرزهای شمال غربی ایران است. اسرائیل با حضور دائمی در مرزهای شمال غرب ایران می‌تواند بازوی تکمیل‌کننده ناتو و آمریکا در جنوب قفقاز باشد و سیاست همیشگی تفرقه بینداز و حکومت کن را برای واگرایی میان کشورهای منطقه پیگیری کند. مداخله در امور داخلی ایران، تلاش برای مهار جمهوری اسلامی ایران و ایجاد تحریکات قومی در داخل ایران هدف دیگر رژیم صهیونیستی از حمایت از جمهوری آذربایجان بوده است. از سوی دیگر صهیونیست‌ها با حضور در جمهوری آذربایجان می‌توانند در سیاست گذاری‌های نفتی و گازی منطقه نیز تاثیرگذار بوده و جریان انرژی به سمت خود را نیز تضمین کند.

تردیدی وجود ندارد که صهیونیست‌ها به دنبال ایجاد پایگاه نظامی در سواحل دریای کاسپین هستند و بنابر مشاهدات در قالب شرکت‌های پرورش ماهی و فعالیت‌های نفت و گاز در کنار دریای خزر در حوالی شهر نفت چاله و غیره در تردد هستند. یکی دیگر از دلایل نزدیکی رژیم صهیونیستی به جمهوری آذربایجان این است که حاکمیت رژیم صهیونیستی معتقد است که مشترکات تاریخی، مذهبی، فرهنگی و جغرافیایی ایران و آذربایجان می‌تواند اتحادی را علیه صهیونیسم به وجود بیاورد و بر همین دلیل تلاش دارد که ایران را به عنوان تهدیدی جدی برای ثبات و امنیت آذربایجان معرفی کند و از اتحاد و پیوند نزدیک این دو کشور جلوگیری کند.

۴- دولت‌های غربی (آمریکا و اروپا)

یکی از سیاست‌های راهبردی آمریکا در منطقه قفقاز بعد از فروپاشی شوروی، حضور و نفوذ در این منطقه و خارج کردن آن از زیر نفوذ همه جانبه روسیه بوده که در این راه توفیقاتی هم داشته است. جمهوری گرجستان و آذربایجان مناسباتی با آمریکا برقرار کرده اند و در زمینه تسلیحات و اقتصاد با آذربایجان همکاری دارند. در بحران ۲۰۲۰ قره باغ به علت هم زمانی تشدید رقابت‌های انتخاباتی و تمرکز تلاش تیم دولت ترامپ بر فضای داخلی، آمریکا ابتکار عمل را در صحنه رقابت‌های قفقاز به نوعی از دست داد و روسیه از فرصت بوجود آمده برای تثبیت حضور در قفقاز جنوبی استفاده بهینه کرد. با این حال قدرت‌های غربی برای مداخله در امور منطقه با محدودیت‌های جدی مواجه هستند و بیشتر به پرخاشگری روی آورده اند. تنها امید این دو دولت ایفای نقش در گروه "منسیک" سازمان همکاری و امنیت اروپاست که آن هم به تدریج فلسفه وجودی خود را از دست می‌دهد و با خطر انحلال روبروست.

با فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، آمریکا خود را با وضعیت جدیدی مواجه دید. اگرچه سیاست خارجی آمریکا طی بیش از ۴۵ سال رقابت با شوروی سابق به عنوان قطب رقیب در دوران طولانی جنگ سرد، گاه سخت و گاه انعطاف پذیر و با اهداف و اولویت‌های معینی تبیین و ترسیم شده بود، اما سناریوی جغرافیای سیاسی کنونی، تفاوت زیادی با گذشته دارد. در سال‌های اخیر، سیاست کلان آمریکا در مورد کشورهای بلوک شرقی سابق و جمهوری‌های برجای مانده از شوروی، آنگونه که از سوی آنتونی لیک^۱، معاون سابق رئیس جمهور در امور امنیت ملی در سپتامبر ۱۹۹۳ بیان شده، به راهبرد توسعه به عنوان جایگزین سیاست مهار موسوم گشته است. این راهبرد به گسترش فضای دموکراسی و اقتصاد بازار در کشورهای مذکور کمک می‌کند تا منافع ملی آمریکا تامین شود. از سوی دیگر، اعلام منطقه خزر در سال ۱۹۹۷ به عنوان منطقه منافع استراتژیک آمریکا، نشان دهنده اهمیت منطقه برای واشنگتن است (افشردی، ۱۳۸۱).

به طور کلی دولت ایالات متحده سعی کرده تا از طریق تقویت مکانیسم‌های اقتصادی منطقه، گسترش روند انتقال انرژی از شرق به غرب و ارائه کمک برای حل و فصل منازعات، در جهت منافع ملی خود اقدام کند. هدف آمریکا آن است که بدین وسیله امکان نفوذ ایران و روسیه کاهش یافته و معادلات منطقه‌ای به نحوی شکل گیرند که منافع غرب تضمین شود.

نگاه آمریکا به منطقه قفقاز را می‌توان از مواضع دو حزب اصلی این کشور بررسی نمود: دموکرات‌ها نرزش در سیاست و تعقیب اولویت‌ها با محوریت حقوق بر و تقویت ساختارهای شکننده دموکراتیک را به عنوان الگوی اصلی سیاست خارجی مطلوب خود در تنظیم مناسبات کشورهای مستقل مشترک‌المنافع مورد توجه قرار داده و ساختارها و ابزارهای سیاست خارجی خود را در این مسیر به کار گرفته‌اند. اما جمهوری خواهان پایگاه فکری‌شان متأثر از منافع شرکت‌های نفتی و تسلیحاتی است. به عبارت دیگر با توجه به اهمیت خزر به عنوان یک کانون انرژی و انتقال آن به بازارهای نفت و اهمیت این کالای استراتژیک، می‌توان اولویت‌های این مهم را در تدوین استراتژی‌های آتی آمریکایی‌ها مورد توجه قرار داد. آمریکا در حال حاضر به دنبال حفظ رابطه با گرجستان، تقویت رابطه با آذربایجان و جذب ارمنستان است (بروکه، ۱۳۸۰).

¹ Anthony Leak

اما در خصوص نقش و اهداف آمریکا در قبال بحران قره باغ می‌توان عنوان داشت که مسئله قره باغ و حل مسالمت آمیز آن، مورد علاقه ایالت متحده و هم‌پیمانان غربی آن به ویژه ترکیه است، به ویژه اینکه اجرای طرح خط لوله باکو - تفلیس - جیهان و جریان آرام نفت، نیازمند محیطی امن در قفقاز است که وجود منطقه مورد مناقشه قره باغ، نگرانی‌هایی را پیش روی ایالات متحده قرار می‌دهد. به همین سبب، آمریکا، ترکیه و آذربایجان خواهان حل فصل مناقشه به هر طریق ممکن هستند. آذربایجان تمایل دارد که ایالات متحده بر ارمنستان فشار وارد آورده و نیروهای آن کشور را به خروج از مناطق اشغالی و باز پس‌دهی کلیه اراضی آذربایجان وادار سازد. اما هم‌پیمانی ارمنه با روسیه و وجود لابی مقتدر ارمنی در ایالات متحده و برخی کشورهای غربی و وجود افراد صاحب نفوذ در میان آنها، آذربایجان را در رسیدن به اهداف خود مایوس می‌سازد.

تبعات و چالش‌های امنیتی - اقتصادی روابط ایران و آذربایجان

ایران در غرب آسیا و آذربایجان در منطقه قفقاز جنوبی قرار دارد و هر دو بازیگر مهم منطقه هستند. ایران و آذربایجان ۷۶۵ کیلومتر مرز مشترک دارند و هر دو کشور ساحلی دریای خزر هستند. دو کشور همچنین دارای ارزش‌های فرهنگی و مذهبی هستند. در سه دهه گذشته، روابط ایران و آذربایجان به دلیل مسائل مختلف از جمله قومی مذهبی، سیاسی و همچنین ارتباط قوی آذربایجان با ترکیه، اسرائیل و غرب و همچنین اختلافات بر سر، دریای خزر و مسئله قره باغ کوهستانی عموماً "سرد" بوده است. در ذیل این چالش‌ها مورد مذاقه قرار گرفته اند:

بحران قره باغ کوهستانی و مواضع جمهوری اسلامی

مسئله قره باغ بین آذربایجان و ارمنستان یکی از عوامل مهم در روابط ایران و آذربایجان است. قره باغ کوهستانی منطقه مورد مناقشه واقع در آذربایجان است که عمدتاً ارمنی‌های در آن زندگی می‌کنند که ارتباط فرهنگی و تاریخی قوی با کشور همسایه ارمنستان دارند. زمانی که اتحاد جماهیر شوروی در اوایل دهه ۱۹۹۰ فروپاشید، قره باغ کوهستانی اعلام استقلال کرد و به دنبال پیوستن رسمی به ارمنستان بود. این اقدام باعث آغاز جنگی بین ارمنستان و آذربایجان شد که تا ماه مه ۱۹۹۴ ادامه داشت، زمانی که توافق آتش بس به خصوصت‌ها پایان داد. به دنبال مرز مشترک ایران با دو کشور فوق، در ابتدا، جمهوری اسلامی موضعی بی‌طرف در مناقشه داشت و سعی داشت از درگیر شدن در منازعه پیچیده منطقه‌ای خودداری کند. با این وجود، در حالی که ایران به حق حاکمیت آذربایجان بر قره باغ کوهستانی اذعان داشت، روابط دوستانه خود را با ارمنستان حفظ کرد و به مردم آسیب دیده کمک‌های بشردوستانه ارائه کرد. از آن زمان، روابط بین باکو و تهران به شدت رو به وخامت گذاشت.

برای ایران، ارمنستان یک شریک استراتژیک و اقتصادی است و هر دو کشور مرز زمینی مشترکی دارند. ارمنستان در موقعیت استراتژیکی قرار دارد که می‌تواند به عنوان یک مسیر تجاری مهم برای ایران برای ارتباط با اروپا از طریق گرجستان و دریای سیاه برای تامین انرژی هیدروکربنی ایران به اروپا باشد. بنابراین، ایران از رویکردهای سیاست خارجی متفاوتی استفاده می‌کند که در مورد ارمنستان و آذربایجان دارای دیدگاهی عمل‌گرایانه است. با این وجود ذکر این نکته لازم است که در مناقشه قره باغ کوهستانی در سال ۲۰۲۰، آذربایجان کنترل بیشتر مناطقی را در منطقه که در دهه ۱۹۹۰ به ارمنستان از دست داده بود، بازپس گرفت و همین موفقیت، احساسات ناسیونالیستی طرفدار آذربایجان را در بین آذری‌های قومی ایران تقویت کرد، زیرا بسیاری از آذری‌های قومی احساس می‌کردند تهران باید از آذربایجان در جنگ حمایت می‌کرد و رویکرد متفاوت جمهوری اسلامی، نوعی تنش زائی داخلی و منطقه‌ای را در ارتباط با آذربایجان موجب شد که هم بعد

اقتصادی و هم جنبه امنیتی را تحت تاثیر خود قرار داد. به این نکته باید توجه داشت که حدود ۱۶ درصد از مردم ایران را آذری‌ها تشکیل می‌دهند که عمدتاً در استان‌های شمالی و شمال غربی آذربایجان غربی و شرقی ساکن هستند. آذری‌ها بعد از فارس‌ها دومین گروه بزرگ ایران هستند (دابل، ۲۰۱۳: ۲). از دیدگاه ایران، حضور تعداد قابل توجهی از آذری‌های قومی در ایران و پیوندهای فرهنگی و زبانی آن‌ها با آذربایجان ممکن است باعث بی‌ثباتی و نگرانی‌های امنیتی شود. این نگرانی ناشی از احتمال فعالیت‌های جدایی طلبانه در میان آذری‌های ایران است که ممکن است تمامیت ارضی دولت را به خطر بیندازد و امنیت داخلی را تضعیف کند (سلیمان اف و کراوس، ۲۰۱۷: ۳). از سوی دیگر، آذربایجان نیز بر اساس سرشماری سال ۲۰۰۹، بیش از ۱۰۰۰۰۰۰ تالشی در بخش جنوبی کشور دارد. تالش‌ها یک جمعیت اقلیت روستایی در آذربایجان هستند که به نام‌های تولش یا تالوش نیز شناخته می‌شوند. آن‌ها فرهنگ آذری مشترک دارند و معمولاً چند زبانه هستند و به زبان‌های آذری و تالشی، یک زبان شمال غربی ایرانی صحبت می‌کنند. آن‌ها به ویژه در جنوب آذربایجان و مناطق هم مرز با ایران رایج هستند. این مردم نیز مانند آذری‌ها عمدتاً شیعه هستند و پیوندهای قوی با ایران دارند. دیدگاه دولت آذربایجان این است که ارمنستان و ایران نقش مهمی در تشویق گرایش‌های جدایی طلبانه در میان مردم تالش برای استفاده از آن‌ها به عنوان «بزار تهدیدآمیز» علیه آذربایجان دارند. این جمعیت‌های قومی به یک نقطه نگران کننده برای هر دو کشور تبدیل شدند (خشنود، ۲۰۲۰: ۴). و تنش‌های امنیتی را افزایش داده اند.

تعارض بر سر تقسیم منابع هیدروکربنی و انرژی

مناقشه دیرینه ایران و آذربایجان بر سر اشتراک منابع هیدروکربنی دریای خزر وجود دارد. در آگوست ۲۰۱۸، رهبران تمامی کشورهای ساحلی دریای خزر (آذربایجان، ایران، ترکمنستان، قزاقستان، ترکیه و روسیه) کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر را امضا کردند. در جریان این کنوانسیون، همه طرف‌ها به دریای خزر «وضعیت ویژه» دادند و به بحث دیرینه دریا یا دریاچه بودن خزر پایان دادند و ادعای مساحت آن را حل و فصل کردند. با این حال، کنوانسیون به همه سؤالات حقوقی در مورد استخراج منابع طبیعی و تعیین بستر دریا پاسخ نمی‌دهد. به عنوان مثال، ایران و آذربایجان از نظر تاریخی در مورد حقوق مالکیت و دسترسی به میدان‌های نفتی بلوک اکتشافی آراز-الوف-شرق بر سر استخراج منابع طبیعی اختلاف نظر داشته‌اند. هر دو کشور مدعی صلاحیت قضایی بخش‌هایی از دریا، از جمله ثروت زیرسطحی آن هستند. این توافق به این موضوع نمی‌پردازد و هر دو کشور را با ادعاها و اختلاف نظرهای متناقضی مواجه می‌کند.

منطقه نخجوان جمهوری آذربایجان به ایران در زمینه ترانزیت و انرژی وابستگی شدید دارد این امر نقش مهمی در محاسبات رهبری در باکو دارد و انگیزه‌ای قوی برای جلوگیری از ادامه یا تشدید تنش‌ها با تهران است. اگر ارتباط بین آذربایجان و نخجوان از طریق ایجاد کریدور زنگزور در سراسر ارمنستان جنوبی تقویت شود و این حفره از طریق خط لوله جدیدی که از ایغدیر ترکیه می‌گذرد، به منبع جایگزین گاز متصل شود، این امر ممکن است در نهایت تغییر کند که احتمالاً در آینده نزدیک آغاز خواهد شد. اما در این بین، اتکای جمهوری آذربایجان به ایران در این دو حوزه حیاتی همچنان به عنوان ترمزی برای تشدید تنش‌ها عمل خواهد کرد.

اسرائیل و روابط ایران-آذربایجان

موازنه‌های به سرعت متغیر سال‌های دهه ۱۹۹۰ و تحولات جدید ناشی از جهانی شدن، اسرائیل را به ارزیابی و شکل دهی مجدد استراتژی سیاست خارجی خود وادار کرده است. این رژیم که منافع خود را در ارتباط با ایجاد رابطه با کشورهای آسیای میانه و قفقاز مخصوصاً قفقاز جنوبی می‌بیند، سعی کرده طی سالهای اخیر به این هدف مهم دست یابد که ایجاد رابطه مثبت با جمهوری آذربایجان با سوء استفاده از روابط سرد این جمهوری با ایران در همین راستا قابل ارزیابی است.

"روابط اسرائیل با آذربایجان بنا بر دلایل متعددی اهمیت دارد آذربایجان یک کشور مهم استراتژیک، دارای منابع غنی و مسلمان شیعه است. به عنوان یک کشور ساحلی خزر، آذربایجان، این امکان را دارد که یک صادرکننده عمده هیدروکربن باشد. بر اساس نظر برخی تحلیلگران حتی این اندیشه وجود دارد که نفت خام خزر روزی به اسرائیل راه پیدا کند. این امر برای جامعه سیاسی آمریکا بسیار جذاب است چرا که واشنگتن حفظ نفت اسرائیل را تضمین می‌نمایند. از سوی دیگر آذربایجان به دلیل تجربه عصر شوروی، امروزه یک کشور مسلمان سکولار است. با این وجود از نظر تاریخی یک کشور مسلمان شیعه محسوب می‌شود و این حقیقت را نباید نادیده انگاشت، به خصوص که در بررسی روابط اسرائیل و آذربایجان که به یاد داشتن آن بسیار با اهمیت است. سیاستگذاران اسرائیلی بسیار مشتاق اند که این استنباط را که اسرائیل به طور ذاتی یک کشور مسلمان است، از بین ببرند و برای توسعه روابط با کشورهای مسلمان میانه‌رو ارزش بسیاری قائل اند" (بوسک، ۲۰۱۱، وب سایت آذاران).

بدین ترتیب مشخص می‌شود که یکی از اهداف کلیدی و استراتژیک دولتمردان رژیم اشغالگر قدس از رابطه با آذربایجان، خروج از انزوا و گسترش نفوذ خود ابتدا در منطقه و بعد در سطح جهان بوده است. این کشور به دلیل مشکلات جدی و پایدار مشروعیتی که داشته و دارد، ناگزیر است برای حل این معضل و به دست آوردن مشروعیت و نفوذ در منطقه تلاش دائمی کند. از این رو طبیعی است که فروپاشی شوروی و شکل‌گیری کشورهای جدید، فرصتی تاریخی و طلایی برای اسرائیل بوده تا از این طریق، به این اهداف خود جامعه عمل بپوشاند. این کشورهای تازه به استقلال رسیده، به دلیل مسلمان بودن جزئی از جهان اسلام محسوب می‌شدند و بنابراین گسترش روابط با آن‌ها به منزله بسته نفوذ اسرائیل در منطقه خاورمیانه و جهان اسلام محسوب می‌شود (مهدی زاده، ۱۳۸۰).

علاوه بر این، دلیل دیگری نیز برای افزایش توجه اسرائیل به حوزه آسیای مرکزی و قفقاز وجود داشت. متعاقب فروپاشی شوروی و پایان جنگ سرد، اهمیت اسرائیل در استراتژی سیاست خارجی آمریکا (به ویژه در سطح خاورمیانه) کاهش یافت. از این رو، سیاست‌گذاران تل آویو درصد برآمدند تا با طرح و بزرگ‌نمایی پاره‌ای از تهدیدات امنیتی، درباره اهمیت خود را در استراتژی آمریکا افزایش دهند و جایگاه تازه‌ای برای خود فراهم کنند. در این راستا، آن‌ها تلاش کردند تا از طریق جلب توجه آمریکا به تهدیدات امنیتی منطقه آسیای مرکزی و قفقاز، حمایت دولت‌مردان واشنگتن را از اقدامات خود در منطقه مزبور جلب نمایند. در این خصوص به ویژه، اسرائیلی‌ها تلاش نمودند تا خطر بنیادگرایی اسلامی را جانشین خطر سابق کمونیسم کنند. در این راستا، اسرائیل موفق بوده است و در نتیجه، این کشور و ایالات متحده همکاری‌ها و اقدامات وسیعی را در منطقه به صورت مشترک انجام داده‌اند. در این میان، اسرائیل برای تحقق بخشیدن به اهداف خود در منطقه، از مناسبات با ترکیه نیز نهایت بهره‌برداری را کرده است. در این راستا، مقامات اسرائیل کوشیده‌اند تا به نوعی اتحادی را با ترکیه شکل دهند (مهدی زاده، ۱۳۸۰).

در حقیقت، اتحاد استراتژیک ترکیه و اسرائیل، مقدمه‌ای برای ورود تل‌آویو به حوزه دریای خزر می‌باشد و به نظر می‌رسد رژیم صهیونیستی برای ایفای نقش در این منطقه، نیازمند استفاده از کارت آنکارا، به ویژه در آذربایجان می‌باشد. ترکیه در این بین نقش حلقه رابطی را میان جمهوری‌های آسیای مرکزی و آذربایجان با اسرائیل بازی می‌کند. اسرائیل پیش از سایر کشورهای منطقه، روابط سیاسی خود را با آذربایجان برقرار نمود و بیش از سایرین، به تقویت روابط با این جمهوری همت گماشت.

متعاقب فروپاشی اتحاد شوروی، اسرائیل روابط دیپلماتیک خود را در اواخر سال ۱۹۹۲ با آذربایجان برقرار کرد. و از آن زمان تاکنون، اسرائیل همواره در تلاش بوده تا نقش فعالی را در مسائل سیاسی و اقتصادی و نظامی آذربایجان ایفا نماید. بنا بر اعلام آژانس خبرگزاری توران آذربایجان در یک گزارش تحلیلی، اسرائیل همواره در آذربایجان به عنوان یک شریک استراتژیک بالقوه تلقی می‌شود و در عین حال از اینکه روند توسعه روابط به آرامی پیش می‌رود، اظهار گله می‌شود.

مقامات آذری اهمیت خاصی را برای روابط با اسرائیل قائل هستند و به موازات گسترش روابط با دول غربی و آمریکا، روابط خود را با اسرائیل گسترش داده‌اند. تحلیل‌گران آذربایجانی عقیده دارند که ایده ایجاد یک اتحاد سیاسی- نظامی میان ترکیه، آذربایجان و اسرائیل و تشکیل محور استراتژیک باکو-آنکارا-تل‌آویو، که توسط ایالات متحده نیز حمایت می‌گردد، می‌تواند ضامن امنیت آذربایجان بوده و از حمایت نهادهای مختلف این جمهوری نیز بهره مند گردد (میناسیان، ۲۰۰۴).

مناقشه قره باغ کوهستانی در تلاقی منافع بازیگران با جاه طلبی‌های منطقه‌ای رقیب قرار دارد. بنابراین، همگرایی دیدگاه‌های ترکیه و اسرائیل در مورد قره‌باغ کوهستانی اساساً در برابر دیدگاه‌های ایران و روسیه که رقبای ژئوپلیتیکی آن‌ها در سطوح مختلف در خاورمیانه هستند، ابراز می‌شود. اگر ایران توسط اسرائیل به عنوان اولین تهدید وجودی خود در نظر گرفته شود، ورود روسیه به سوریه تمایل دارد که ترکیه را کمی بیشتر در سیستم نظامی روسیه، که از قفقاز تا شام، از طریق دریای سیاه امتداد دارد، مهار کند. آزادی عمل اسرائیل همچنین به دلیل فوران روسیه در همسایگی نزدیک آن از سپتامبر ۲۰۱۵ مختل شده است. حضور نظامی روسیه در سوریه وظیفه اسرائیلی‌ها را برای حمله به اهدافی که به عنوان ایرانی یا طرفدار ایران در خاک سوریه تعیین شده اند، پیچیده می‌کند. اسرائیلی‌ها و ترک‌ها در زمینه مدیترانه شرقی، در مقابل پس‌زمینه رقابت برای توسعه منابع گازی فراساحلی، خود را در دو طرف مقابل می‌بینند و تمام این مسائل از پیچیدگی روابط ایران-آذربایجان در گستره مسائل امنیتی حکایت دارد.

پیچیدگی ورود کشورهای منطقه بر روابط ایران-آذربایجان در بحران قره باغ

عوامل خارجی مختلفی نیز بر روابط ایران و آذربایجان تأثیر گذاشته است. روابط نزدیک امنیتی آذربایجان با ترکیه از سوی ایران منفی تلقی شده است (کاظمی پور و رضایی، ۲۰۲۳: ۳۴۸). روابط بین باکو و آنکارا از زمان استقلال آذربایجان قوی بوده است. از نظر زبانی، آذری‌ها ترک زبان هستند و پیوندهای تاریخی و فرهنگی بسیار نزدیکی با ترکیه دارند. ترکیه، یکی از نزدیکترین متحدان آذربایجان در منطقه، نیز نقش مهمی در موفقیت آذربایجان در مناقشه قره باغ کوهستانی در سال ۲۰۲۰ و ۲۰۲۲ ایفا کرد. در نتیجه، ایران تلاش کرد روابط خود را با ارمنستان بهبود بخشد تا تعادلی را ایجاد کند که به نظر می‌رسید شاید علمگرایانه تلقی شود. لذا ایران امیدوار بود که این کار را با تضمین امنیت در امتداد مرزهای غربی خود و حفاظت از اقلیت قومی خود در داخل کشور انجام دهد. این تاکتیک اما روابط ظریف ایران با آذربایجان را بدتر کرد و لایه جدیدی از پیچیدگی را به روابط دوجانبه آن‌ها اضافه کرد (ارندور، ۲۰۱۹: ۴). تهران همچنین نگران دخالت فزاینده همسایه خود پاکستان در منطقه است. پاکستان از آذربایجان در مورد قره باغ حمایت می‌کند. آن‌ها همچنین درگیر همکاری‌های دفاعی و رزمایش‌های نظامی هستند. این تعاملات ژئواستراتژیک تنش‌ها را در تهران در رابطه با روابط این کشور با آذربایجان تشدید کرده است. با این وجود، شاید مهم‌ترین نگرانی برای ایران، روابط رو به رشد آذربایجان با اسرائیل باشد. ایران مدت‌هاست که آذربایجان را متهم کرده است که زمینه را برای فعالیت‌های جاسوسی اسرائیل با هدف تضعیف موقعیت منطقه‌ای و برنامه هسته‌ای این کشور فراهم می‌کند. اسرائیل تسلیحات پیچیده‌ای از جمله پهپادهای مورد استفاده در مناقشه قره باغ در سال ۲۰۲۰ ارائه کرد. اسرائیل و آذربایجان همکاری استراتژیک طولانی مدت دارند و اسرائیل ارتش آذربایجان را آموزش داده و نقش مهمی در ایجاد قابلیت‌های نظامی آذربایجان ایفا کرده است. اسرائیل از این رابطه سود می‌برد زیرا که با توجه به موقعیت جغرافیایی آذربایجان، دسترسی مستقیم به ایران برای عملیات اطلاعاتی دارد. ایران معتقد است که این رابطه به اسرائیل پایگاهی استراتژیک در مرزهای شمالی خود می‌دهد. در این رابطه می‌توان به این مسئله توجه کرد که در ۲۸ ژانویه ۲۰۲۳، یک پهپاد مسلح به ساختمانی در اصفهان، مرکز تولید و تحقیق و توسعه برجسته موشکی ایران، حمله کرد. ایران تأکید کرد که اسرائیل پشت حادثه اصفهان بوده است. در پاسخ، مقامات اسرائیلی مسئولیت این حمله را رد کردند، اما به نظر می‌رسد رسانه‌های اسرائیلی مسئولیت تل‌آویو را

پذیرفتند و آن را موفق ارزیابی کردند که البته این مسئله نیز موجب افزایش تنش‌های امنیتی بین ایران-آذربایجان شد. همچنین آذربایجان در ۲۹ مارس ۲۰۲۳ سفارت خود را در اسرائیل با هدف تقویت بیشتر روابط نظامی و اقتصادی بین دو کشور افتتاح کرد که این امر روابط ایران و آذربایجان را پیچیده‌تر کرد.

جمهوری آذربایجان و ایران هر دو نگران هستند که بدتر شدن روابط می‌تواند طرف مقابل را به دنبال مشارکت نزدیکتر با رقبای مربوطه خود در ایروان و تل آویو وادار کند. از نمونه‌های آن می‌توان به سفر آارات میرزویان، وزیر امور خارجه ارمنستان به تهران در اکتبر ۲۰۲۱، در دوره تشدید تنش‌های ایران و آذربایجان، اشاره کرد. به نظر می‌رسد افزایش تنش‌ها به عنوان یک کاتالیزور برای این تصمیمات عمل کرده است و به وضوح نشان می‌دهد که چگونه تهران و باکو از کارت‌های ارمنستان و اسرائیل پس از بحران قره باغ برای ایجاد تعادل بین تهدیدها و بازدارندگی استفاده می‌کنند. در این میان، ورای بحران قره باغ و تبعات آن بر ایران، نباید از نقش ترکیه نیز در این گستره غافل بود. به طوری که به ویژه اینکه محور باکو-آنکارا پس از جنگ دوم قره باغ کوهستانی در اواخر سال ۲۰۲۰ به شدت تقویت شده است. ایران به خوبی می‌داند که اگر فشار بیش از حد بر جمهوری آذربایجان اعمال کند، باکو را با مشکل مواجه خواهد کرد. معضل امنیتی و استراتژیک و نتیجه آن احتمالاً تقویت بیشتر روابط نظامی و امنیتی با شرکای خود ترکیه و اسرائیل خواهد بود. علاوه بر این، تشدید تقابل ایران با جمهوری آذربایجان و ترکیه نیز می‌تواند فعالیت گروه‌های پان ترک و پان آذری را در مناطق آذری نشین شمال غرب ایران افزایش دهد و این مسئله بی‌شک از جمله مسائل مهم در حوزه امنیتی و حتی اقتصادی پس از بحران قره باغ بوده است.

انفعال ایران در مقابل ترکیه و روسیه پس از قره باغ

با فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، خلاء قدرت در قفقاز جنوبی پدیدار شد. این موضوع باعث ایجاد رقابت قدرت‌های فرمانطقه‌ای و منطقه‌ای شده است. جمهوری‌های تازه تاسیس چالش‌ها و فرصت‌هایی را برای ایران و ترکیه ایجاد می‌کنند. نتیجه این وضعیت رقابت تهران و آنکارا در منطقه است. این موضوع به دلیل مرز مشترک دو جمهوری با ایران و ترکیه در معادلات منطقه از اهمیت بالایی برخوردار است. جمهوری اسلامی ایران و ترکیه پس از سال ۱۹۹۱ اهمیت راهبردی دوران جنگ سرد را از دست دادند. اما در تغییرات ژئوپلیتیکی پس از جنگ سرد، ایران و ترکیه به عنوان سرزمین و پلی که مناطق مهم جهان را به هم پیوند می‌دهد، پیکربندی شدند. با این حال، برداشت از سیاست منطقه‌ای ایران و ترکیه با روش مقایسه‌ای قابل درک‌تر است که در جنگ‌های قره باغ می‌توان بخشی از آن را در کنار راهبرد روسیه دید. در ظاهر رقابت بین آنکارا و تهران در جریان است. اما هر دوی این کشورها در سطح جهانی و منطقه‌ای آرزویی دارند. اگرچه در زیر سیستم قفقاز جنوبی به طور خودکار در اتحاد ویژه ایستاده و رقابت غیرمستقیم را فرموله می‌کنند. بنابراین ترکیه در محور غرب و ایران در محور روسیه ایستاده اند. این تحلیل رقابت غیرمستقیم با چارچوب ژئوپلیتیک بحرانی است. بر خلاف رویکرد ژئوپلیتیک قدیمی، ژئوپلیتیک انتقادی معتقد است که سیاست بین‌الملل منحصراً توسط دولت-ملت ایجاد نشده است. این نگرش، ژئوپلیتیک را یک گفتمان می‌داند. در همین راستا جمهوری آذربایجان مرکز مناقشه ایران و ترکیه در قفقاز جنوبی است. ایده جدایی طلبانه و همکاری نظامی با اسرائیل و ترکیه باعث نگرانی بیشتر ایران می‌شود. از سوی دیگر، ارمنستان به عنوان بخشی از محور شمال-جنوب در مثلث روسیه-ایران قرار گرفته است. مثلث روسیه، ایران و ارمنستان می‌کوشد از نفوذ آذربایجان به عنوان اهرم فشار غرب جلوگیری کند و از نفوذ ترکیه در منطقه بکاهد و همچنین حضور غرب در دریای خزر را محدود کند.

در نگاهی جامع می‌توان گفت که برخلاف روسیه، در بحران‌های قره باغ، دولت ترکیه از آذربایجان حمایت کرده است. چه اینکه در جنگ قره باغ دوم و رئیس‌جمهور ترکیه اردوغان در ابتدا از آذربایجان خواست که به کارزار خود ادامه دهد تا اینکه تمام مناطق از دست رفته

در جنگ اول قره باغ کوهستانی را پس بگیرد. اردوغان از فعالیت‌های شکست خورده گروه مینسک سازمان امنیت و همکاری اروپا در ۲۵ سال گذشته انتقاد کرد و آن را «تاکتیک‌های توقف» برای جلوگیری از راه‌حل دیپلماتیک خواند. علاوه بر این، ترکیه در ۱ اکتبر ۲۰۲۰ بیانیه‌ای صادر کرد که در آن درخواست‌های مشترک فرانسه، روسیه و ایالات متحده برای آتش‌بس رد شد. قبرس شمالی، کشوری که تنها توسط ترکیه به رسمیت شناخته شده بود، از آذربایجان حمایت کرد.

جنگ دوم قره باغ منجر به تغییر قابل توجهی در موازنه قدرت منطقه‌ای شد، زیرا روسیه و ترکیه نفوذ خود را برای شکل دادن به ژئوپلیتیک در حال تغییر قفقاز جنوبی افزایش دادند. از زمان فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، سیاست ایران در قفقاز جنوبی مبتنی بر جلوگیری از یک جنگ تمام عیار و حفظ وضعیت موجود در منطقه به ویژه در چارچوب مناقشه قره باغ بوده است. با این حال، تهران هرگز ابتکاری برای کاهش اختلافات ژئوپلیتیکی یا ارتقای یکپارچگی اقتصادی در قفقاز جنوبی ارائه نکرده است. پس از جنگ ۲۰۲۰ قره باغ، واقعیت‌های نوظهور ژئوپلیتیکی ایران را متقاعد کرد که بازآرایی سیاست خارجی خود را در قفقاز جنوبی آغاز کند و سیاست سنتی بی‌طرفی خود را کنار بگذارد. اگرچه طرح‌های منطقه‌گرایی پیشنهادی دیگران می‌تواند زمینه مساعدی برای تهران برای تقویت همکاری‌ها با همه ذینفعان منطقه باشد، اما روند اصلی سیاست خارجی ایران به سمت منطقه‌گرایی در قفقاز جنوبی هنوز در افق قابل مشاهده نیست. در این میان، در حالی که ایران دیدگاه نسبتاً باز نسبت به پروژه‌های منطقه‌گرایانه ارائه شده توسط روسیه و ترکیه دارد، پیشنهادهای غرب را به‌عنوان محرک‌های بالقوه واگرایی می‌بیند تا همگرایی که از جمله با هدف منزوی کردن ایران در مناطق همسایه‌اش است. اگرچه فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی فضای قابل توجهی را برای ایفای نقش فعال قدرت‌های منطقه‌ای در قفقاز جنوبی فراهم کرده بود، اما تعامل ایران در این منطقه و روابطش با همسایگانش محدود بوده است. به جز ارمنستان که دلایل سیاسی واقعی در حفظ تعادل در مناقشه با آذربایجان بر سر قره باغ دارد، ایران روابط نزدیکی با جمهوری آذربایجان و گرجستان نداشته است. در یک نگاه کلی، سیاست خارجی ایران در قفقاز جنوبی عمدتاً منفعلانه و رویکردی امنیتی محور بوده است. طی دهه‌های گذشته، قدرت‌های غربی، به ویژه ایالات متحده، تلاش‌های فزاینده‌ای برای امنیتی‌سازی رفتار منطقه‌ای ایران در قفقاز جنوبی انجام داده‌اند. ایالات متحده با اتخاذ سیاست «همه چیز بدون ایران» به دنبال تضعیف نقش ایران در کریدورهای ترانزیتی، ترانزیت انرژی و حتی ابتکارات فرهنگی بوده است. تحت تأثیر سیاست همه جانبه ایران هراسی غرب، به منظور تضعیف ارتباطات راهبردی ایران با همسایگان، تصویری امنیتی و تهاجمی از سیاست خارجی ایران در چشم همسایگان قفقازی به ویژه آذربایجان و گرجستان به تصویر کشیده شده است. تمام این موارد نشان می‌دهد که در صورت ادامه انفعال ایران، بازنده بازی اقتصادی و حتی امنیتی در قره باغ خواهد بود و باید سیاست فعالانه‌تری را برگزیند.

نتیجه‌گیری

به طور صریح می‌توان گفت که مناقشه قره‌باغ نه فقط مناقشه بین آذری‌های محلی و ارمنی‌های ساکن منطقه، بلکه یکی از مسائل اساسی بین‌المللی در دوران بعد از جنگ سرد است که تبدیل به یک بحران و زخم مزمن در پیکر نظام بین‌الملل شده است و تاکنون نه تنها حل نشده، بلکه آینده و دورنمای آن نیز چندان مشخص و روشن نیست؛ چرا که هر یک از بازیگران تاثیرگذار در صحنه روابط بین‌الملل از جمله اروپا، روسیه و آمریکا همراه ترکیه و ایران، اهداف خاصی را در باره حل این مناقشه دنبال می‌کنند. از طرفی با توجه به حمایت‌هایی که از ارمنستان شده است، تاکنون انعطافی در مواضع این کشور نیز ایجاد نشده است. اگرچه در مجموع هیچ یک از بازیگران مزبور، موافق تشدید بحران یا جنگ بر سر قره‌باغ نیستند، اما در مورد سرنوشت قره باغ هیچ‌گونه اجماع مشخصی میان آن‌ها وجود ندارد.

در مورد مواضع ایران و روسیه، تحلیل‌های متفاوتی ارائه می‌شود؛ اگرچه دو طرف در سیاست‌های اعلانی خود طرفدار حل و فصل بحران هستند، اما آنچه به نظر می‌رسد این است که این دو کشور خواهان ادامه وضع موجود البته بدون حضور و نفوذ آمریکا و اتحادیه اروپا هستند و ادامه این وضعیت را به نفع خود می‌بینند؛ چراکه حل و فصل و رفع بحران ممکن است عواقبی چون برقراری روابط دوستانه میان سه کشور ارمنستان، ترکیه و آذربایجان یا حضور پررنگ‌تر قدرت‌های فرامنطقه‌ای از جمله آمریکا را در منطقه در پی داشته باشد که نتیجه این حضور آن است که از وابستگی‌های دو کشور آذربایجان و ارمنستان به ایران و روسیه کاسته خواهد شد. روی هم رفته اجماع واحدی میان بازیگران خارجی وجود ندارد و تنها دولتی که حمایت بیشتری از خواسته‌های آذربایجان به عمل می‌آورد، ترکیه است؛ اما به نظر می‌رسد مواضع این کشور هم طی سال‌های اخیر تعدیل نشده است. اگر چه هر دو کشور از بابت مناقشه موجود، هزینه‌های سنگینی را متحمل شدند و منافع اقتصادی آن‌ها در این است که بحران موجود به طور کامل حل و فصل شود، اما از آنجا که این مسئله یک مسئله هویتی است، حل آن به آسانی امکان پذیر نیست و هر یک از دو دولت در صورت عقب‌نشینی از خواسته‌های خود، شاید با عکس‌العمل ملت‌هایشان مواجه شوند و توجیهی برای قانع کردن مردم خود نداشته باشد. البته حضور و دخالت میانجی‌های خارجی می‌تواند روند حل این مناقشه را تسریع نماید، مشروط بر اینکه منافع این بازیگران تا حدودی با یکدیگر سازگاری داشته باشد. همچنین که هیچ یک از این بازیگران به تنهایی توانایی حل بحران را ندارد و برای ایجاد اعتماد باید تضمین‌های لازم و حتی بین‌المللی برای تامین امنیت ارامنه قره‌باغ صورت گیرد.

در شرایط کنونی که فشار علیه ایران افزایش یافته و روابط با برخی همسایگان شمال و جنوب به سردی گراییده است، کشورها هم با نگرش به چنین وضعیتی و دیگر مولفه‌های داخلی، برنامه‌های راهبردی خود را پیگیری می‌کنند؛ بنابراین شایسته است با انجام اقدامات ایجابی و مثبت که منجر به تنش زدایی و اعتماد متقابل گردد، درصدد نیل به منافع ملی بود.

در مجموع جمهوری اسلامی ایران برای اولین بار در مرزهای شمال غربی خود با شرایط پیچیده و دشواری مواجه شده و ضروری است تا قبل از تثبیت شرایط نگران‌کننده فعلی به هر شیوه ممکن مانع از تکمیل پازل خطرناک طراحی شده برای به خطر انداختن امنیت ملی، استقلال و منافع اقتصادی خود شود. در غیر این صورت جبران خسارات وارده بسیار دشوار خواهد بود و کشور هزینه سنگینی را بابت این بی‌توجهی پرداخت خواهد کرد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Abasov, A., & Khachatryan, H. (2006). Karabakh conflict: variants of settlement: concepts and reality. Noyan Tapan.
- Abasov, A., & Khachatryan, H. (2006). Karabakh conflict: variants of settlement: concepts and reality. Noyan Tapan.
- Afshordi, M. H. (2002). Geopolitics of the Caucasus and the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran. Tehran: Faculty of Command and Staff.
- Agayev, Z. & Motevalli, G. (2023, February 8). Analysis | Azerbaijan, Iran and Rising Tensions in the Caucasus. The Washington Post.
- Ahmadian, B. (2007). Republic of Azerbaijan. Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publishing.
- Ahmadian, B. (2010). Karabakh from Past to Present: A Review of Events. *Central Asia and Caucasus Studies Quarterly*, 2(4).
- Alipour, S. (1998). Local Governments of the Caucasus during the Qajar Era. Tehran: Nazar Publishing.
- Amir Ahmadian, B. (2002). Geography of the Caucasus. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
- Amir Ahmadian, B. (2005). Iran-Azerbaijan Relations. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
- Arafi, A. (1992). The Nagorno-Karabakh Issue, *Central Asia and the Caucasus*, 1(2).
- Azimov, A., Petersen, A., & Ismailzade, F. (2009). Armenia–Azerbaijan Karabagh conflict: historical background, legal aspects and negotiation process. *Azerbaijan in global politics: crafting foreign policy*, 257-295.
- Behzad, A. (2009). Karabakh in Historical Perspective. Tabriz: Arak.
- Borjjan, H. (1998). Ethnic Composition of the Caucasus. *Iranology Semiannual*, (10). Tehran: University Publishing Center.
- Bousk, C. (2010). Israel-Azerbaijan Relations and Their Impact on Regional Security in the South Caucasus.
- Ceyhun Mahmudlu & Shamkhal Abilov (2018) The peace-making process in the Nagorno-Karabakh conflict: why did Iran fail in its mediation effort?, *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 26:1, 33-49, DOI: 10.1080/25739638.2017.1404259
- Chulov, M. (2023, January 29). Drones target Iranian weapons factory in central city of Isfahan. *The Guardian*.
- Dabell, B. (2013, September 3). Iran Minorities 2: Ethnic Diversity. *The Iran Primer*.
- Edelstein, D. (2021, March 10). Potential Gains for Israel After Azerbaijan's Victory in Nagorno-Karabakh. *Just Security*.
- Edelstein, D. (2021, March 10). Potential Gains for Israel After Azerbaijan's Victory in Nagorno-Karabakh. *Just Security*
- Ekhbari M. The Geopolitical Implications of the Karabakh Crisis for the Relations of the Islamic Republic of Iran in the Caucasus. *IQBQ*. 2020; 3 (1):20-31
- ERENDOR, M. E., & ÖZTARSU, M. F. (2019, March 28). Iranian Relations with Azerbaijan and Armenia: A Comparative Approach in the Case of Pragmatist Politics. *DergiPark*.
- Ganj Khanlou, J. (2019). Iran's Political Strategy in Resolving the Karabakh Issue with an Emphasis on National Interests. *Research in Art and Humanities*, (21). *Geography Journal, New Series, Volume 15, Issue 53*, 133-150.
- Ghafari Omid, V. N., & Taghipour, M. (2012). The Nagorno-Karabakh Conflict and Its Impact on the National Security of the Islamic Republic of Iran. *11(39)*, 91-112.
- Güçlü, K. Ö. S. E., & Wakizaka, K. (2022). The Historical Dynamics of the Second Karabakh War and the Shift in Turkey's Policy: The Effects of the Syrian Civil War. *Karadeniz Araştırmaları*, 19 (74), 311-327.
- Gurbanov, I. (2018, November 26). Despite US Sanctions on Iran, Green Light for the Southern Gas Corridor. *The Jamestown Foundation*.
- Hajiyousefi, A. M. (2005). The Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran in Light of Regional Developments. Tehran: Office of Political and International Studies.
- Hashemi, G. R. (2005). Security in the South Caucasus. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
- Herzig, E. (1999). The New Caucasus: Armenia, Azerbaijan and Georgia.
- Herzig, E. (2009). Iran and the Southern Former Soviet Union. (K. Akbari, Trans.). Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
- Heydari, M. A. (2003). Security in Central Asia and the Caucasus. *Negahe Journal*, 4(38).
- Hunter, S. (1994). The Transcaucasus in transition: Nation-building and conflict. (No Title). *Iran Newspaper*, November 14, 2003, p. 14.
- Jedidi, A., et al. (2014). The Role of Energy in the Foreign Policy Orientation of Azerbaijan. Tehran: SAMT Publishing.
- Jozwiak, R., & Tayebi, A. (2023,). One Person Shot Dead At Azerbaijan's Embassy In Iran; Baku Evacuates Staff. *Radio Free Europe*. Retrieved March 28,,

- Kalpakistan, J., & Ipek, V. (2011). The Turkish–Armenian Rapprochement Processes: A Case Study Approach. *Digest of middle east studies*, 20 (2), 291-321.
- Kamali, H. (2010). *British Colonialism in Transcaucasia*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
- Karimipour, Y. (2000). *Iran and Its Neighbors: Sources of Tension and Threat*. Tehran: Jahad University of Tarbiat Moallem.
- Kazemi, E. (2002a). *Centers of Insecurity in the South Caucasus*. Tehran: Strategic Studies Research Institute.
- Kazemi, E. (2002b). *Security Approach in the South Caucasus*. Tehran: Strategic Studies Research Institute.
- Kazemi, E. (2005). *Security in the Caucasus*. Tehran: Abrar Moaser Cultural Studies and International Research Institute.
- Kazemi, E. (2009). *Israel and Crises*, Tehran: Strategic Studies Research Institute.
- Kazemipur, A., & Rezaei, A. (2003). Religious Life under Theocracy: The Case of Iran. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 42 (3), 347–361.
- Kazemzadeh, H. (2016). *Iran's Role in the Peace Process of the Nagorno-Karabakh Conflict After the Clashes*. International Peace Studies Center. Retrieved in October 2021 from <http://peace-ipsc.org>
- Khaleghi Nejad, M., & Kakavandi, M. (2020, November 1). *International Law and the Nagorno-Karabakh Conflict: Territorial Integrity or the Right to Self-Determination*. International Peace Studies Center (IPSC). Retrieved in October 2021 from http://peace_abc.org/fal
- Khoshnood, A., & Khoshnood, A. (2020, October 16). *The Armenian-Azerbaijani Conflict and Its Implications for Iran*. Lund University Research Portal.
- Koolae, E. (2006). *Politics and Governance in the Russian Federation*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
- Koozegarkalaji, V. (2020). *Political Developments in the Republic of Armenia: Karabakh Developments After the Ceasefire*.
- LAZAROFF, T. (2023, March 29). *Azerbaijan opens Tel Aviv embassy, Israel seeks tighter anti-Iran ties*. The Jerusalem Post.
- Maleki, M. R. (1998). *Israel's Tricks to Penetrate Central Asia and the Caucasus*. Jameh Newspaper, May 12, 1998, p. 8.
- Moazzami Goudarzi, P. (2004). *Collection of Articles from the 11th International Conference on Central Asia and the Caucasus*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
- Moradi, A. (2011). *Iran's Position in the Gas Strategies of the Republic of Azerbaijan*. Retrieved in October 2021 from www.iras.ir
- Motamedi, M. (2023, April 8). *Analysis: Will Azerbaijan-Iran tensions lead to war?* Al Jazeera.
- Noorani Mehrabad, G. (2020, December 30). *Has the Nagorno-Karabakh Conflict Ended?* Code: 1998519. Iranian Diplomacy Site. Retrieved in October 2021 from <http://www.irdiplomacy.ir>
- Pegolo V. (2021) *The Impact of the Nagorno-Karabakh Conflict on the Middle East Region: Iran's Policy of Strategic Retreat and the Dangers of a New Geopolitical Game in the Caucasus*. In: Leandro F. J. B. S., Branco C., Caba-Maria F. (eds) *The Geopolitics of Iran*. Studies in Iranian Politics. Palgrave Macmillan, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-16-3564-9_22
- Qanbarlou, A. (2010). *The Nagorno-Karabakh Crisis and the Game of Foreign Powers in It*. Tehran: Strategic Studies Research Institute.
- Rahvar Ligvan, A. R., & Zare Shamrs, P. (2008). *History of Karabakh*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
- Ranjbar, M. (2002). *Security Considerations in Iran's Foreign Policy*. Tehran: Strategic Studies Research Institute.
- Resalat Newspaper, February 15, 2005, p. 10.
- Roshandel, J., & Gholipour, R. (2010). *Politics and Governance in Armenia*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
- Seddigh, M. A. (2004). *Iran's Relations with the Caucasus Republics*. Tehran: Dadgostar.
- Shaffer B. (2017) *The Islamic Republic of Iran's Policy Toward the Nagorno-Karabakh Conflict*. In: Cornell S. (eds) *The International Politics of the Armenian-Azerbaijani Conflict*. Palgrave Macmillan, New York. https://doi.org/10.1057/978-1-137-60006-6_6
- Smolansky, E. (2005). *Russia and the Caucasus: The Nagorno-Karabakh Issue*.
- Souleimanov, E. A., & Kraus, J. (2017, September). *Iran's Azerbaijan Question in Evolution: Identity, Society, and Regional Security*. Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program.
- Torabzadeh, M., et al. (2009). *The Nature of Developments in Central Asia and the Caucasus*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
- Vaezi, M. (2003). *The Nagorno-Karabakh Conflict: A Legacy of the Soviet Ethnic Challenges*. *Central Asia and the Caucasus Quarterly, Special Issue on Security in the South Caucasus*, 11(42). Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
- Vaezi, M. (2007). *Mediation in International Conflicts: The Model of the Islamic Republic of Iran's Mediation in the Karabakh and Tajikistan Crises*. *Mofid Letter Journal*, 13(61), 159-182.
- Valigholizadeh, A. (2012). *Analysis and Review of the Nature of International Mediation in the Geopolitical Crisis of Karabakh*. *Central Asia and Caucasus Studies*, 18(79), 105-137.